

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता १
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Mar

वर्ग संख्या 891.462
Class No.
पुस्तक संख्या K 814
Book No.
रि० पु०/ N. L. 38.

MGIPC-S4-59 LNL/64-1-11-65-100,000.

॥ वन्दे मातरम्. ॥

२-४

अटकेचा झेंडा

ऐतिहासिक गद्य नाटक.

हे पुस्तक

महादेव सखाराम दाते यांनी

पुणे येथे रु. ना. कवडे यांच्या

शारदा छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले.

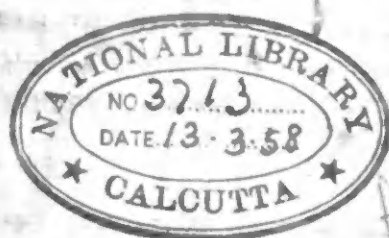
सन १९०६.

(हे पुस्तक सन १८६७ च्या २५ व्या अकरापमांने

नोंदवून संयोगाचे वगैरे सर्व हक्क लेखकांना

आपल्याकडे ठेविले आहेत.)

किंमत १२ आणे.

प्रस्तावना.

ह्या नाटकाच्या संविधानकाची प्रसंग इतिहासज्ञांच्या मतानें खरा नाही, असें जरी आहे तरी पेशव्यांच्या बखरीत त्या प्रसंगाचें वर्णन दिलें आहे, आणि जोपर्यंत तें कोणी कमी करीत नाही किंवा खोटें आहे असें प्रमिद्ध करीत नाही, तोपर्यंत त्याला खरें मानण्यास हरकत नाहीं. याच समजुतीनें मी ह्या प्रसंगावर प्रस्तुतचें नाटक लिहिलें आहे. ह्यांतील पुष्कळ भाग बखरी व इतिहासाप्रमाणें खरा आहे, तथापि नाटकाचा सारस्व येण्यासाठीं काहीं भाग कल्पित घातले आहेत. इह भक्तिकजन मला दोष देणार नाहीत अशी माझी खात्री आहे.

ह्यांतील मुसलमानी पात्रांच्या तोंडीं मी मुद्दामच मराठी गाथा घेतली आहे. कारण; हें की, सर्वासच उड्डु किंवा हिंदी भाषा येत नसते. नाटकाचें संविधानक समजण्यास कठीण पडतें, तेव्हां माझ्या ह्या कृतीचाचकांचा विरस होईल असें मला वाटत नाही. ह्या नाटकाचा प्रयोग करणारांचे सोयीसाठीं त्याचे उड्डु भाषांतराची हस्तलिखित प्रत मजकडे मिळूं शकेल.

माझी ही अल्प सेवा आमच्या स्वदेशबांधवांस कितपत द्याते, हें पुढें कळेलच. उगीच प्रस्तावनेतच आपल्या कर्तव्याचें दिग्दर्शन करून ती मोठी करणें मला प्रशस्त वाटत नाहीं.

ज्या जगदीशानें ही कृति मजकडून करविली, तोच ती लोकादरास पात्र करो, अशा त्याच्या चरणीं प्रार्थना करून मी इतकेंच पुरें करों.

ता. ८ माहे आगष्ट
सम. १९०६

आपला नव्व,
महादेव नारायण कचडे.

अटकेचा झेंडा

[ऐतिहासिक नाटक.]

अंक १ ला.

प्रवेश १ ला.

स्थळ:—नर्मदेच्या काठची नानासाहेबांची छावणी.

(बाबुजीनाईक बारामतीकर व गोपाळ गोविंद बोलत प्रवेश करितात.)

बाबुजीनाईक:—काय, पानपतकडची हकीकत विचारतां ?
अहो, गिलघ्यांचा दम मोठा. त्यांच्या पुढें शिंदे आणि होळकर ह्यांच्या
सारख्यांनाहि खस्त खावी लागली, आणि भाऊसाहेबासारख्या धैर्यवान्
व शूर पुरुषालाहि आता आपला निभाव लागणें कठीण आहे असें वाटूं
लागून त्यांनीं आपल्या सेनेभोंवतीं खंदक खणून घेतला. त्या खंदका-
बाहेर कोणीहि मराठा पडेना. दुराणी तर सुजाउदवला, नजीबखान
रोहिला आणि अहमदखान लंगडा पठाण ह्यांसह एक लक्ष बीस हजार
फौजेनिशी भाऊसाहेबांच्या खंदकापासून अडीच कोसांवर तळ देऊन
राहिला. मराठे सैन्यांनीं कच खाहेडली, तरि गिलघ्यांची प्रथम त्यांच्या-
वर चालून जाण्याची हिंमत झाली नाही. शत्रूचें बळ न समजल्यानें
अंगीं कितीहि सामर्थ्य असतें तरी एकदम चाल करवत नाही; तेव्हां
गिलघ्यांनीं तसें केळें ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाही. गिलघे कावे देत
खंदकाभोंवतीं फिरूं लागले. त्यांनीं मराठ्यांची रसद बंद केली.
भाऊसाहेबांनीं पुण्याहून मदत मागवावी परंतु ते प्रथमच नानासाहेबां-
जवळ प्रतिज्ञा करून गेले होते. मनुष्य एकदां अभिमानाला पेटला

क्षणजे मग आपला कितीही नाश झाला, फारतर काय पण प्राणावरहि येऊन बेतली तरी माघार बेत नाही. त्याचप्रमाणे भाऊसाहेबहि यावेळीं अभिमानास पेटले होते. रावसाहेब (विश्वासराव) अल्पवयी, पण कोण चाणाक्ष ! त्यांना भाऊसाहेब मदत मागवीत नाहीत असे दिसतांच, जन-कोजी शिष्याचा विचार घेऊन सांडणीस्वाराबरोबर इकडे पत्र रवाना केलें.

गोपाळ गोविंदः—पत्र पोंचल्याबरोबर खासा स्वारीनी निघण्याची तयारी केली असेलच ?

पा०ः—पत्र, मी वाचित होतोंच कीं, “ गिलचे यांचा पेंच भारी पडला. निभावणी होण्याचा प्रकार राहिला नाही. भाऊसाहेब तो अभिमानी पुरुष. यांतच गर्द होतील पण व्यंगोत्तर लिहिणार नाहीत. यास्तव संकटांत आणखी पन्नास हजार फौज व कोट रुपये खजीना, असे पाठवितां तरी तुमची आमची दर्शनें होतील, नाहीतर पत्री लिहिलें हीच भेट समजावी. नानासाहेब, आह्मां सारखे तुझांस पुत्र आहेत व आणखीहि होतील, परंतु भाऊसाहेबांसारखा बंधू मिळणार नाही.” इतकें ऐकतांच नानासाहेबांच्या सर्व अंगावर दगडून घाम सुटला, डोळे पाण्यानें भरून आले, अंग थरथर कांपूं लागले, त्यांना एक शब्दही बोलवेना; तसाच तो दुःखाचा उमाळा आंवरून हुकूम केला कीं, एक क्षणाचा विलंब न करितां स्वारी निघण्याची तयारी करा. बरोबर दोन कोट रुपये खजीना घ्या. राहिलेले सरदार व मानकरी यांस वस्त्रें मूषणें द्या. जे कोणी प्रांतोप्रांती व्यवस्थेस असतील त्यांस बऱ्हाणपुरचे मुक्कामापर्यंत स्वारीत येऊन मिळण्यास लिहा.

गो०—ग मी तर अगदीं वेळेवरच येऊन पोंचलों झणायचा.

पा०—गादीचा अभिमान सर्वत्रांस आहेच. जानोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा हेही पत्र पोंचण्यापूर्वीच त्यांना ही हकीकत समजल्यावरून, सात हजार फौजेसह आह्मांस परबांच येऊन मिळावे, तसेंच सदाशिव रामचंद्र, विठ्ठल विश्राम व यमाजी शिवदेवही कालच येऊन दाखल झाले. सर्व फौज पाऊण लाखपर्यंत जमली आहे.

गो०—तर मग, येथून आतां लवकरच कूच व्हायचा असेल ?

चा०—येथेच कांही दिवस मुकाम करण्याचा बेत ठरून परवा पानपताकडे पत्र पाठविले की, “ आझी कोणत्या रस्त्याने यावे ? दुराणीची छावणी कोठे आहे ? आपले सैन्य कसे राहिले आहे ? आझी दिल्लीकडून आल्यास दुराणी मध्ये आहे असे ऐकतो तेव्हा तुझी तिकडून आणि आझी इकडून येऊन दुराणीला मध्येच जेरीस आणतां येईल की नाही ? कां आझी माळव्यांत राहूनच तुझाला धाण्याची व सैन्याची पुरवणी करावी ? कां कुंभेरीपर्यंत येऊन तेथून जवळचे जवळ साक्ष करावे ? हें होळकर व शिंदे ह्यांचा सल्ला घेऊन लवकर कळवावे. क्षणजे तुमच्या पत्राप्रमाणें आझी सर्व तयारी ठेवून त्या नीच मात्रागमनी नजिबखानाचा, होळकराजवळ मी तुमचा धर्मपुत्र आहे असें सांगून अखेर विश्वासवात केल्याबद्दल, व सुजाउद्दौला यानें आमचा अधिकार मुगारून टाकल्याबद्दल आणि त्या दुष्ट कुतुबशहास पेशव्यांचे मय वाटेनासें होऊन, त्यानें घायाळ दत्ताजी शिंद्याला काय मारून त्याचा छळ केल्याबद्दल, प्रायःश्रित्त देऊं. तरच खरें ब्राह्मण आणि मराठी—राठ्यांचे अभिमानी ! ” असें भाऊसाहेबांस वीरश्री उत्पन्न करणारे पत्र रवाना केलें; आणि त्याचें उत्तर येईपर्यंत येथेच रहावयाचें होतें. पण,—

गो०—(घाबरल्यासारखे करून) पण म्हणजे ?

चा०—नानासाहेबांना रात्री दुष्ट स्वप्न पडलें. चार घडका दिवस असतांच एकदम घनघोर काळोख पडला, मोठमोठे उल्कापात झाले उलुक पक्षी दिवसा शब्द करूं लागले, आकाशांत जिकडे तिकडे धूमकेतु दिसूं लागले, चंद्रसूर्यास खम्रास मद्गणें लागली, भयंकर धरणीकंप होऊं लागले आणि पृथ्वीनें सर्वत्रांस एकदमच गिळण्यास विकाळ आ पसरला. नानासाहेब हें पहातांच भिऊन नज्यानें जोरनें डळे व बेशुद्ध झाले. मग आझी तेथे गेल्यावर कांहा शांत उपचार केले. तेव्हां ते थोड्या वेळानें सावध झाले आणि त्यांनीं तें स्वप्न आम्हांस सांगितलें. नाजासाहेबांस हें स्वप्न घातक आहे असें वाटूं लागले व त्यांनीं लागलीच जोतिषी बोलावून आणवून त्याला स्वप्न

सांगितलें. त्यानेंही तें अनिष्टकारक आहे असेंच सांगितलें. नानासाहेबांनीं हें ऐकतांच ते एकदम उदासीन झाले, आणि ही बातमी सर्व छावणींत पसरून जिकडे तिकडे एकच गोंधळ उडाला. नानासाहेबांना तर आतां येथें मुळांच दम निघत नाही. आतां पत्राची वाट न पाहतां पानपताकडे जायचें असें ते म्हणत आहेत. त्यांना भाऊसाहेब व रावसाहेब ह्यांना कधीं भेटेन असें झालें आहे. ते आज जे एका जागेवर बसले आहेत, तेथून हलले सुद्धां नाहीत.

गो०—नानासाहेबांसारख्या विचारी पुरुषानें स्वप्नांतील गोष्टीवरून इतका परिणाम आणला क्षणता !

बा०—मनुष्य एकदां विकाराधीन झाला म्हणजे विचारांचें कांहींच चालत नाही. नाहीतर नानासाहेबांना कां स्वप्न म्हणजे काय, हें माहीत नाही.

गो०—देवगती विचित्र आहे. अर्जुनासारख्या योद्ध्याला व विचारी नरालाही कौरवांवरोबर युद्ध करण्यापूर्वी असाच मोह होऊन मायेच्या योगानें विचारांचें सामर्थ्य राहिलें नव्हतें.

(इतक्यांत तोफेचा आवाज ऐकूं येतो.)

बा०—दोन प्रहर झाले. चला आतां, लवकर जेवण आटोपून नानासाहेबांकडे गेलें पाहिजे; म्हणजे येथून केव्हां पानपताकडे निघावयाचे तें समजेल. तुम्हीही लोकरच तिकडे या.

गो०—मला सांगायला नको हें. आलोंच पहा मी लवकर.

(असें म्हणून दोघे निघून जातात.)

प्रवेश २ रा.

स्थळः—छावणीतील नानासाहेबांचा खाजगी तंबू.

(गोपिकाबाई बसलेली आहे असा प्रवेश होतो.)

गोपिकाबाईः—स्वारीनां तिकडे तसें स्वप्न पडलें आणि मला तसेंच झुलं. मेळी कोणशी चांदाळीण आलीनि तिने माझी भरले

ओटीच माझ्या अंगाळा झोबून सांडली. काय असेल तें असो ? भावो-
जी विश्वासरावाला नेतच नव्हते, पण मी आणि स्वारीनीच आमहानें
न्या म्हाटळें. तो तर अगोदरच एक पायावर जायला तयार होता.
त्याचं का मोहिमेवर जाण्याचं वय आहे ? कां लढाया पाहिल्या आहेत ?
पण कोण हद्दी. म्हणाला मी जाणारच लढाईला. आपण गेला
आणि मला लाविली आहे इकडे तळमळायला. बरं जातांना भाऊ-
जीना सांगितलं आहे की रायाला सांभाळून आणा म्हणून, पण
काय करतील तें खरें. आई जगदंबे, माझ्या बाळाला सुरक्षित आणून
मला भेटव बरं, झणजे मी तुझी शतचंढी करवीन. (दचकल्या सारखें
करून) पण आई, माझा उजवा डोळा कां असा एकदम लवूं लागला.
काय बरं असेल ? सगळंच मेळं कसं दुष्ट व्हायला लागलं ? बायकांचा
उजवा डोळा लवणं झणजे कांहीं तरी वाईटच नव्हे कां ? आई अंबे,
नकोग आत्तावर असा प्रसंग आणूं. (डोळ्यास पाणी आणते) आमच्या
कडून कांहीं चुक झाली असेल तर आम्ही नाक चासायला तयार
आहोंत. (पुन्हा डोळा लवल्यामुळें दचकून) हाय हाय ! खचित कांहीं
तरी वाईट घडून आलं वाटतं. मी जों जों मातोश्रीची प्रार्थना करितें
तों तों अधिक अधिक डोळा कां लवूं लागला बरं. जगदंबा तरी आम-
च्या कर्मापुढें काय करणार आहे ? (नारायणराव प्रवेश करितो.)

नारायणरावः—आई, आई; कांग रडतेस ?

गो०ः—कांहीं नाही बाळ. जा, जा तूं खेळायला बाहेर.

नारा०ः—मला नाही कां सांगत, कां रडतेस तें. मी नाही जात
जा, अं अं !

गो०ः—तुला पोराला काय सांगायचं ? खेळायला जायला सांगि-
तलं म्हणजे जावं झालं.

नारा०ः—आई मी पोर कसाग ? नाना नव्हते कां एकदां सांगत
की “ शकुंतलेच्या मुलानं सिंह आणि बाघ सुद्धा धरून आणावेत ”
तेव्हां मी म्हणलं “ का हो नाना, शकुंतलेचा मुलगा माझ्या एवढचा
होता का ? ” तेव्हां ते म्हणाले. “ अरे साळा मूळ कोणी म्हणावे ”.

गो०:—मग कोण म्हणणार त्याला मूळ ? तो तसाच होता.

नारा०:—मी नाही कां तसा ? परवां दादानन् मी शिकारीला जाऊन नाही कां वाघ मारून आणला.

गो०:—भारी तूंच मारून आणला. वाघ मारला दादानं आणि याची केवढी बडेजाव. काय झणें, परवां आम्ही नाही कां वाघ मारून आणला.

नारा०:—मी नाही कां, मी नाही कां मारला. आपण पुण्यास होतो, आन् काकांनी आपल्या वाड्याच्या चौकातल्या वाघावर पिस्तुळ सोडायला सांगितलान्, मी तो सोडला. मग त्या वाघाला लागली गोळी; तेव्हां काकां, थोरले काका व नाना, ह्यांना आनंद होऊन, मला नाही कां झणालें; कीं शाबास ! शाबास ! चांगला वाघ मारलास तूं.

गो०:—हा वेळ्या, तो खरा वाघ कां होता ? अरे तें चित्र !

नारा०:—मग आण तर खरा वाघ. मी मारून दाखवितों तुला.

गो०:—आझी बायकांनी वाघ आणावा, आणि मग तो तूं मारणार !

नारा०:—वरं मी आतां जाऊन वाघ मारून आणतों. पण, मला सांग वरं मघा कां रडत होतीस तें.

गो०:—(आपल्याशींच) पहा कसा गुलाम आहे तो. पुन्हां त्यानं आपलें पहिल्या पदावर आणलेंच. वर सांगावच याला आतां. (उघड) वरं मी सांगितलें, तर काय करणारें तूं ?

नारा०:—पण, तूं सांग तर खरं अगोदर.

गो०:—सांगूचका; अरे, आपले काकान् दादा नाही कां गेले लढाईला, त्यांच्याकडची बातमी कळत नाही, झणून वाईट वाटतें झालें.

नारा०:—एवढेंच. मी पहा आतां बातमी आणतों ती.

गो०:—केवढा पण बातमी आणणार. जसा हा मोठा पटाईत घोडेस्वार. घोड्यावर बसणारनी दवडत जाऊन बातमी आणणार.

नारा०:—आई, घोड्यावरूनच कशाळा जायला पाहिजे. काका नव्हतें कां सांगत कीं, मारुती द्रोणागिरी आणित होता, त्याला भरताने

अटकेचा वेडा.

बाण मारून खाली पाडला. मग लक्ष्मणाला शक्ति लागली, झणून मी लोकर द्रोणागिरी घेऊन जात होतो. असं मारुतीनं सांगितलं. मग भरतानं नाहीकां मारुतीला बाणावर बसविलं, आणि तेन्हांच रामाकडे पाठवून दिलं. मग, मी तसंच करणार. आपल्या मानाजी सोडणीस्वा. राला बसवणार पिस्तुलावर, अन् सोडणार पिस्तुळ. मग तो जाईल दादाकडे. अन् दादाला पत्रांत लिहीतो की तूं तसांच मानाजीला परत पाठव झणून. मग नाही कां आतां बातमी कळणार. हा पहा मी मानाजीला घेऊन येतो. (असें झणून निघून जातो.)

गो०—अरे, इकडे ये इकडे. छे; गेलाच गुलाम. (योडा वेळथांबून) पण शर्थ आहे बाई याच्या स्मरणापुढें, अन् कल्पना पुढें. केव्हां गोष्ट सांगितलीन् केव्हां नाही. पण ती त्याच्या लक्षांत. वेडा कुठला. झणे मी पिस्तुलावरून बातमी आणणार. आणि आतां काय मानाजीला आणायला गेलाय. बोललाय हाच त्याचा मानाजी अन् हीच त्याची बातमी आणणं. इथून गेल्यावर त्याला त्याच स्मरणही राहिलं नसेल. त्याला काय लढाईला गेलेलं आणि घरी राहिलेलं ठाऊक. खायचं खेळायचं आणखी माणसांना रिझवायचं. हेंच त्याचं काम. आतांच पहाना, रायाबद्दल माझ्या मनांत येऊन गेलं कसंसच झालं होतं. पण, गुलामानं होता तो वेळ तिकडचं सगळं मन आपल्याकडे ओढून घेतलं ईश्वरानं हा मायामोह काय लावला आहे कुणाला ठाऊक. प्रथम तो आला तेव्हां मला असं झालं की, हा कशाला आला बरं पुढं जसजसा बोलूं लागला; तसतसं मन तिकडं वेधूं लागलं आणि शेवटी शेवटी तर रायाचा विसर पडून, हा येथून जाऊंच नये असं झालं. हाकां मारते, पण कुठला धांबायला. गेला झालं. खरंच निपुत्रीकाचं तोंड पाहूं नये झणतात, तें काही वावग नाही. तो अमागीच. त्याला असल्या प्रत्यक्षा पुत्रप्रेमाचें सुख व अनुभव मिळत असेल, तर स्वप्नातच. (नाना साहेब प्रवेश करितात. पण तें गोपिकाबाई समजत नाही)

नाना०—(आपल्याशीच) मी आल्याचें हिळा समजलेंहि नाही. कोणत्या विचारांत मग झाली आहे कोण जाणें? बरें आतां आपण पुढें न जातां एथेंच ऐकत राहावें.

गो०—पण, मेळं स्वप्नाचें नांव निघालं कीं, सगळी आठवण होऊन रायाचं कसं असेल, काय असेल, असंच व्हायला लागतं. दुराणी मेळे कडवे झणतात, माझं बाळ जर त्यांच्या दृष्टी पडलं, तर ते त्याचं काय करतील नी काय नाही, कोण जाणें? पण नाहीच; त्याचें तें वय आणि रूप पाहून, त्या निर्दयांनाही दया येईलच.

नाना०—(पुढें होऊन) निर्दयांना कशाळा दया मायला पाहिजे. विश्वास कांहीं कमी समजूं नकोस. (गोपिकाबाई उभी रहाते) त्या नीच आणि लोभी यवनांना तो त्राही त्राही करून सोडील. त्यानें आमच्या बडिलांची कीर्ति ऐकलीच आहे. आणि तोहि झणत असतोच कीं, मी आजोबांप्रमाणें या शिखानद्यांना 'दे माय धरणी ठाय करीन. (गोपिकाबाईस उद्देशून) मी झटलें कीं, काय चालला आहे हा एकांत विचार.

गो०—विचार कसला करायचा, पण तसं होतं शाळं आपली दुष्ट स्वप्न—

नाना०—स्वप्न! आणि त्याचें काय! मला प्रथम मात्र त्यापासून गोपिळल्या सारखें झालें; पण अमळ विचार केल्यावर असें वाटूं लागलें कीं, अंगी उत्साह असणें हीच विजयश्रीची लक्षणें आहेत. आणि आपलाच उत्साह नाहीसा झाल्यावर इतर सरदार व सेना यांकडे तर पाहावयालाच नको. समरांगणांत सेनानायक पडला झणजे मग इतर सेना तेव्हांच उधळून जाते; तशीच स्थिती ह्या प्रसंगीही व्हावयाची. आतां येथून कुच करून पानपतचा रस्ता धरावयाचा असें माझ्या मनांत आलें आहे. पत्राची वाट पहात कुचंबत राहणें बरें नाहीं. वेळेवर मदत पोंचली तर त्या यवनांची निशाद ती किती मारे जमीन दोस्त करूं.

गो०—पण आतां बसायचें नाही का खालीं.

नाना०—ठीक आहे. आमची कोठें ना आहे. (असें झणून खालीं बसतात.)

गो०—(नानासाहेबांजवळ बसून) पाठबिछेळा सांदणिसवार आज उघां येईल नाहीं! तिकडची बातमी फळली असती, झणजे तशी व्यवस्था करण्याला ठीक पडलं असतं.

ना०—एक दोन मुळामावर सांडणीस्वार भेटेल, मग पाहूं पुढचा विचार. पण अगोदर एक दोन मजलांची खोटी कां करावी.

मो०—निघायचं कगवं, पण पुढची व्यवस्था आधीच ठावावी हें बरं. नाहीतर, पुढं जावं आणि मग सांडणीस्वाराबरोबर निकडीचं पत्र आळं तर, हात पणाने विचार करून व्यवस्थाही करितां येऊ नये झणून झणते. ऐकायचं होईल तर सांगतें.

ना०—सांगा सांगा, नाही कोण झणेळ ऐकावला.

मो०—आपण स्वतः काही व्याघ्रंत भिळूं नये, तसचं विश्वास. रायाळा पत्र पाठवून आलीकडं बोळावून घ्यावं; आणि तेथेंच जवळ. पास राहून भाऊवां, शिंदे, होळकर व पवार ह्यांना धैर्य देत असावं.

ना०—तें सगळें बरोबर आहे, पण विश्वासाळा आजीकडे बोळावून घेणें मात्र बरोबर दिसत नाही. अगोदरच जिकडे तिकडे झालें आहे कीं, सरुयाभावाळा कटाईला न ठावतां, चुलतभावाळा कटाईला ठावले झणून. मी तरी भाऊळा कधीं जा झटकं. पण तेच बेटले हृष्टम्ह. असो, आतां जर आपण विश्वासाळा आजीकडे आज-भिकें, तर मग लोक काय झणतील ? व स्वतः भाऊसाहेबाळा तरी काय वाटेळ ? मला वाटतें असें काही करूं नये. उमाणवास्यांची व्यवस्था करून धन्याची कमताई पडू नये इतकें झाल्यावर आपणच त्यांना जाऊन भिळावें आणि पाहावा त्या नजीक खान दुतोंग्याचा समाचार, सापासारखा उलटलास काय ?

मो०—गेल्याना खान् खोटं, कशाशी खावं, हें माहित असेल तरना ? इतक्यांत झणावचं धर्म पृत्र, आन् घटकेन धरायची मानेवर तलवार. पण असंच आहे कीं, या कडीत खऱ्याची दुनिया नाही.

ना०—काय ? सग्याची दुनिया नाही ? असें तर होणेंच नाहीं. आ जगंजियंयाळा खोटे कधींही सहन होणार नाही. आपल्याका दुराचरणांनें वर्तन करणाराचें प्रथम असा रीतीनें बरें झालेले पाहून असें वाटतें खरें. पण अंती झालेली दशा जर पाहायाळा भिळाळी, तर आणोआपच पहिले. वाटें वाटेळ. ईश्वर दुष्टांचें जें कामें करितो, तें

एवढ्याच करितां कीं, त्यांनीं संपत्तीच्या मदानें दुराचरणें करावीं, व शेवटीं पापसंचय फार झाला झणजे मग त्यांचा निःपात करावा. तूं पुराणांत ऐकलं असशीलच कीं, कौरव चांगल्या आचरणाचे नस-तांही राज्यलक्ष्मीचा उपभोग घेत होते, तसेंच शिशुपाल प्रयश्च श्रीकृष्णाचें अपराध करित असतां, सर्व सत्ताधिश तोच होता. पण जेव्हा ब्राह्मणाचा छळ, परमात्म्याची निंदा, अशीं अनेक पापें एकवटून आलीं; तेव्हा कौरवांचा क्षय झाला आणि शिशुपालहि मारला गेला. मग पाच शिखानद्यांनीं पातकानें धन सुख घेतलें तर काय अधिक? त्यांना झणावें, कप आणखी विश्वासवात! मिळवा संपत्ती! भोगा सुख! पण त्याचा परिणाम तुझाला शेवटीं भोगलाच पाहिजे.

(नारायणराव प्रवेश करून)

नारा०—नाना, नाना, पानपताहून होळकरकाकांकडून स्वार येथी घेऊन आला आहे, आणि पंत तुझाला बोलावित आहेत. तो आपला चोपदार बाहेर उभा आहे.

ना०—बरं आहे, मी जातो; येथील काय आलें आहे तें पाहतों.

(नानासाहेब जातात.)

नारा०—आई, आई; आणखी कीं नाहीं बातमी.

गो०—हा लबाडा, मला झटलं “अरे इकडे ये इकडे.” तर तसांच गेलास नाहीका? आतां नको मज्जवळ येऊं जा.

नारा०—नाहींतर नाहीं. मी आपला नानाकडे जाईन आ

(असें झणून जाऊं लागतो.)

गो०—अरे, पण हें पाहिलंसं कां, काय आहे तें? मी तुला नाहीं हो देणार, माघवाला देईन हें.

नारा०—मला नको जा. आझाला देतील नाना. (असें झणून जातो.)

गो०—नाहीं ऐकत कां? एवढासा जीव पण कोण लाठा. देवा, तूं एवढ्याशा वयापासून असं वळण देतोसना. तेंहीच मोठेपणीं जुन्या झाडासारखं एक एक विकाराचं मुळ बळकट होतं बरं. (थोडे थांबून) पण स्वारी गेली आहे होळकरांची येथी वाचायला.

काय आहेन् काय नाही. जय गणपतीराया, चांगलं निघूंदेरे तीत
झणजे तुझे एकशे एकवीस माझण घालीन. आन् मी आपल्या माध-
वाला तुझा भक्त करीन.

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ:—छावणी पळीकडील मैदान:

(महाराज होळकर एकटाच उभा आहे.)

म०—पाठावेळेची येथी तर पावलीच असेल, पण राहिलेली बातमी
हा तोंडाने सांगण्याचा प्रसंग यावाना ! आजपर्यंत कधी अपजय !
किंवा हाळ ! छे, मुळीच नाही. आणि आज तेंच सांगायचना ! या पेक्षा
मेळो असतो तर बेहतर ! पण हें मरणाहून मरण झालें आहे ! आमचा
गर्ब ईश्वराला सहन झाला नाही. झणून त्यानेंही गोष्ट मुदाम घडवून
आणली. रावणाशी युद्ध करून हनुमंताला गर्ब झाला होता तेव्हा तो
छहकुशांकडून हरण केला; माझा गर्ब हरण करणेंच होता, तर तो
तसाच विश्वासराव, माधवराव यांकडून करायचा होता; त्याचा मळा
मुळीच खेद वाटला नसतां. पण तो या कुत्रे आणि अधर्मी राक्षसां-
कडून ! आणि धन्याचा सर्व तो परी नाश होऊन ! धिःकार ! !
धिःकार ! ! ! याहून जन्माला आलो नसतो तर फार चांगलें झालें असतं
भाऊसाहेब, मला कशाळाहो शेवटची निरवा निरव सांगितलीत, नाही-
तर हा महारी आपल्या बरोबर इंद्र लोकींच सुख घ्यायला आला
असतां. पण आतां काय उपयोग ! माझे पूर्वे सुकृतच कमी, नाहीतर
तीन लाख सैन्य सगर भुमीवर शयन पाऊन क्षात्र धर्मानें पावन झालें,
आणि हा अभागी राहिला ! भाऊसाहेब, आपली भेट केव्हां वेईन
असं झालें आहे. भाऊसाहेब, आपला धनीपणा विसरून मी रागाच्या
आवेशात कांही कमण्यास्त बोललों, झणूनच तुझी मला सोडून
गेलात काय ! आपल्याला स्वर्गाची पायरी पडताना माझ्या भाग्याचा
खेद वाटला असेल नाही ! आणि स्वर्ग लोकीं जाऊन तुझी त्याची

विचक्षणही करित अनाक नाही ! मी आपकें शांतवन करायाळा आतां कोणत्या मार्गानें येऊं ? जनकाजीनें मात्र आपली स्वामीमक्ती पूर्ण दाखविळी. भाऊसाहेब आपण खाळा आपल्या उजवें हाताकडे बसविळें असेल, आणि मलाच काहों टकलून दिवेल. हाय ! हाय ! असका लागी मी आपल्या डोक्यादेखत घाकविळानां ? आतां मी नानासाहेबांना हें अपजयानं काळं ठिक्कर घालेकें तोंड कसं दाखऊं ? भाऊसाहेब व रावसाहेब कुठे आहेत झणून विचारल्यास काय सांगूं ? हो, हो; हेंच सांगेन. विश्वासरायाळा मी आपल्या हातानें गिळप्याभ्यास तोफखान्यापुढं टकळकें असंच झणेन. झणजे नानासाहेबांना क्रोध येऊन मला तसाच तोफेच्या तोंडी देतील. पण तसें कुठळें घ्यायाळा. अगोदरच सर्व कष्टा वजकुराची येळी रक्कना केळी आहे. (थोडे थांबून) आतां भाऊसाहेबांनीं सांविदक्याप्रमाणें पार्वतीनार्हना नानासाहेबांच्या स्पर्धाम करावी आणि घन्याभ्यास झालेमुळ मुक्त व्हावें व शेवटीं भाऊसाहेबांना भेटण्या करितां देह त्याग करावा ! पण छे, आत्महत्या केल्यानें रौरक नरकांत पचत पडवें कागड, तर आंगाळा राख फासून गोसावी वनवें आणि घोर अरण्यांत जाऊन ईश्याचं ध्यान करावं, झणजे इंद्रलोकीं जाणं होईल. झळा, झळा हाच निश्चय ! पण हो, मुक्ति मिळण्याळा जासानें देहाळा कंटाळलेळा माणूस योग्य नाही, तर लष्क भिवेकानंच कंटाळळा पाहिजे. भिवेकानं देहाळा कंटाळल्यावर मग ओमी तरी कशाला ज्हेवयाळा पाहिजे आणि एकांत तरी काय करायचाय. (थांबून) बरी आठवण झाली. एकदां भाऊसाहेब सांगत होते की, श्रीकृष्णानें अर्जुनाळा भगवद्गीतेत असें सांगितलें आहे कीं “ करता करविता मी आहे. तुला मी कीरवाभ्या क्षयाळा पुढें कारण केळें आहे. तूं जरी ज्ञाना मारिकें नाहीस, तरी तें भेस्यावांचून राहणार नाहीत. झणून तूं सर्व कर्मे कर. पण कर्म करतां मी आहे असें झणूं नको. तसेंच झालेळा हर्ष-शोक, सुख-दुःख, जयापजय, समान मान. झणजे तूं मुक्त होशील.” तेन्नां आपणही तसेंच करावं. (बराचवेळ थांबून) बरं पण विचारकर अंघाप आळें नाहीत ते. मी ज्ञाना सांगितलें कीं, दर-

वारांतीक कारभान्यांता घेऊन वा झणून; झणजे प्रसन्न हें तोंड नाना साहेबांना दाखवायला नको. (इतक्यांत बोटप्याचा आवाज ऐकूं येतो.) हें कोण आले बरे. (निरखून पाहून) विचूरकरच आणि दुसरें दिसतात ते कोण ? (चांगले निरखून पाहून) हो, ते वारामतीकरच. (विचूरकर व वारामतीकर बोट उतर येतात. मल्हाराब स्वस्थ उभा राहतो.)

विचूरकर—एकून नानासाहेब मोठ्या विचारांत आहेत झणतां !

वावुजी०—ते प्रथम तर अगदींच गोपळून येते, पण समज्जी येजी वाचून विचाराळा कारण झालें. मी येजी व. चूं कामळीं, त्यांत 'कुतूबशाहा व सैमसखान कतलबाज ह्यांची पंचस हजार फौजेनिशीं कसब केजी व कुंजगुध सर केडा' असें ऐकून नानासाहेबांना फार आनंद झाला व झणाळे. "शाबास सुभेदार, दत्ताजी शिपायदंड चांगला सूट घेतलात" "पेशव्या टंचाई मुळें माऊ लहोबांनीं दिल्लीचें तक्त फोडून कथवे पाडिले; सुरजमळ जाठ सोडून गेला," हें ऐकून त्यांची मुझ आश्चर्यचकित झाली. 'गिळचाण्या बातमीवर पाठविळेल्या वारा- हजार स्वारांची भगवंतराव कदमासद डोकी कापून मेजी.' हें ऐकून त्यांचें मन थोडेंसें कचरलें. 'गोविंदपंत बुंदेले खजीना घेऊन येत असतां, शत्रुकडून खजीना लुटला जाऊन बुंदेले मारले गेले. त्यांनीं कार्यं करितां अज्ञावाचून डोक उपाशी मरत आहेत.' हें ऐकून त्यांना अतिशय आईट वाटलें व झणाळे "ह्या नानाकरितां तुझी उपाशी मरत आहाना !" "बळवंतराव मेंहदळे कामास आले. व त्यांची वायबो कक्षीबाई आपलें मूळ माऊण्या ओटीत घाडून सती मेजी.' हें ऐकून त्यांना अतिशय त्वेच आला. आणि म्हणाळे "पेशव्यांचा मेंहदळे मारिलात काय ? बरे आहे पाहून घेईन झणार्थें. काडवारे कक्षी बाई ! धन्य ! धन्य आहे तुझी ! ! आपलें पातिव्रत्य पूर्ण केळेंस खरें." 'संताजीबाब, तक्रोजी शिंदे, वयसवंतराव पवार वारांतीचीं पावन झाले.' हें ऐकून त्यांच्या अंतःकरणांत काळजा काळज झेऊन, त्यांची मुझ त्यांच्या नद्विप्रतेनें व त्रेधाण्या उग्रतेनें, अभिमन्यूचा वंश व अवाह-

आचा सूड वेणाऱ्या अर्जुनाप्रमाणें दिसूं लागली. मी पुढें वाचूं लागलों. 'भाऊसाहेब व रावसाहेब यांनीं लढाईची शर्थ केली गिलव्या वणांगणांतून पळाला, त्याची चांगलीच खोड मोडली.' हें ऐकून त्यांना धन्यता वाटली. व झणाळे "शाबास वीरहो, आर्यभूमीचें नांव राखिलेंत." 'पण होऊं नये तें घडून आलें, ईश्वर कोपला. यास कोणाचा इलाज ?' हें ऐकतांच त्यांचें तोंड खर्कन उतरलें—माझ्या डोळ्यांपुढें पुढील अक्षरें दिसली. माझ्या तोंडावाटे अक्षर निघेना. नानासाहेब झणाळे. "वाचा वाचा थांबलांत कां ?" मी झणाळों 'काय वाचूं.' 'रावसाहेबांस गोळी लागली.' असें मी झणत आहे, तोंच एकच हाहाकार झाला. भाऊसाहेब हयपान घोड्यावर स्वार होऊन गर्दीत गेले, हें मला वाचायलाही झालें नाहीं. पुढें अर्ध घटकेनं थोडेंसें शांतवन झाल्यावर मी भाऊसाहेबांची हकीकत नानासाहेबांस कळविणी, व यावरच नानासाहेबांची पुढची उमद आहे.

बा०—(मल्हाराबाजवळ येऊन) सुभेदार, असे खिन कां ?

म०—नाईक, काय सांगावं; आझी हें काळं तोंड घेऊन परत आलों आहेंत ना ?

बा०—काय झणतां हें सुभेदार ! एकूण मराठ्यांना अपजय ! हर हर ! काय हा प्रसंग ! !

म०—अहो, प्रसंग काय सांगावा ! आम्हांला अशी वेळ कधीच आली नव्हती.

बा०—(विचूरकराकडे पाहून) विचूरकर, तुम्ही आणि मी हा वेळपर्यंत बोलत बोलत आलों, पण तुम्ही ह्या संबंधानें अबाक्षर ही काढलं नाहींत.

.वि०—काय सांगायचं नाईक ! ती अक्षरं तरी तोंडांतून बाहेर पायला पाहिजेतना ?

बा०—सुभेदार, सांगा सांगा, तिकडची सर्व हकीकत.

म०—आमची येथी तर पोंचली असेलच ?

बा०—येथी काळच तिसरे प्रहरी मिळाली.

म०—रावसाहेबांस गोळी लागल्यानंतर भाऊसाहेब घोड्यावर बसून गर्दीत गेल्याचें कळविलेंच आहे. भाऊसाहेबांस आक्षी पुष्कळ सांगितलें पण त्यांनीं “बहिर्नानों विश्वास कोठें आहे झणून विचार-
स्यास काय सांगूं? आतां हें काळें तोंड दाखविण्यास मी परत येणार नाही” असें सांगितलें आणि मला झणाळे कीं, सुभेदार, आपल्याला यश आलें नाहीं. ईश्वराची मर्जी! आतां तुम्ही आमच्या कुटुंबास सांभाळून पुण्यास न्या. पेशव्यांची बायको गिळ्यांकडे कैदी, असें म्हणवून घेऊं नका. प्रसंग पडल्यास तुम्ही आपल्या हातानें तिचे तुकडे तुकडे करा, पण आमच्या नांवाचा आतां लागत आहे या पेश्यां अधीक काळोख लावून घेऊं नका.” नाईक, काय सांगूं. भाऊसाहेबांचें हें भाषण ऐकून माझी स्थिती काय झाली त्याची माझी मलाच आठवण नाही. कुंभेरीच्या वेढ्यांत प्रत्यक्ष माझा मुलगा खंडेराव गेला, पण त्याचंही मला इतकें वाईट वाटलें नाहीं; इतकेंच नाहीं, तर त्या वेळेस धैर्य धरून मी अशी प्रतिज्ञा केली कीं, ‘कुंभेरीची माती यमुनेत टाकीन, तरच पेशव्यांचा बारगीर! पण त्या वेळेस मी काय करावें? भाऊसाहेब गर्दीत जातांच आम्हांही सर्व त्यांच्या पाठोपाठ गेलों, कोणी आपली तलवार मागे घेतली नाहीं. एकमात्र रक्तस्त्राव चालू होते. सर्वांच्या समोरी तांबड्यालाळ होऊन चकाकत होत्या. काय सांगूं शक्य केली त्यावेळीं मराठ्यांनीं. पण देव प्रतिकुळ. एक एक मोहरा सांडतच गेला. मराठे वीर रणांगणांतून माघार घेऊं लागले. त्यांचें धैर्य खचलें. सैन्य परत यावें झणून आम्ही विजय झाल्याचें सेदो. नही वाजविले, पण जे माघारी निघाले ते पुन्हा लढाईस तोंड देईनात. गिळ्यांनां एकसारखी कत्तळ चालविजी. समरांगणांत मराठे दिसेनांत. भाऊसाहेब ज्या गर्दीत शिरले, तिकडे तर दुराणीचा एवढां गराडा पडला होता कीं, त्यांतील मराठे कोण हेंही समजेना. नाईक, काय करूं, भाऊसाहेबांनीं ही आज्ञा केली नसती तर हा महाराही हजार पांचशें गिळ्यांना हात दाखवून वीरांची गती घेता. पण ईश्वरचें स्मरण होतांच मला तसं करवेंना. मी विसाजी कृष्ण जोगदंड.

यांजवरोवर पांचशे घनगर देऊन बाईच्या संरक्षणाच्या त्रेविले होते तिकडे गेला. त्या जागेवर जाऊन पाहिले, तो तेथे एक माणूसहि नाही. जवळ पास तपास केला, तेव्हा समजले की, “अपल्या सैन्यांनी एवढा काढिका एवढे एकतांच जोगदेव जीव घेऊन पळाले.

बा० प्राणावर येऊन बेतडी असतां, खरी स्वाभिमक्ती दाखविणारे सेवक थोडेच असतात.

म०—बाई एकटीच, तिच्या कांही सुवेना. इकडे तिकडे धावू लागली. शेवटी दिल्लीच्या मार्गाने गेल्याचे समजले. मग मीही तिकडे निघालो. मार्गात नानापुरंदरे, आपाराव मेहेदळे, कांही सरदार, पागेचे बारगीर आणि कांही शिल्लेदार असे झोपझास असामी भेटले. आम्ही तिसरे मजलेवर मुकामस उतरलो, तो रात्री जानुभिताच्या बरोबर, बाई आमच्यात येऊन मिळाल्या. त्यांना भाऊसाहेब दिल्लीकडे गेले असतील अशी मोठी आशा होती.

नाईक—बाईसाहेब तीन मजजा कशा आल्या बरे!

म०—त्या रणांगणातून निघाल्या. त्यांच्या बरोबर जानुभिताच्या खिजमतगार धन्याच्या इमानाळा जागून बाईस सोबत करीत होता. थोडेसे चालून गेले, इतक्यांत बारवेकर सरदार घोड्यावरून बसून चाकळा होता, त्याला बाईने हाटले की, मी भाऊसाहेबांची स्त्री आहे. मला दिल्लीपर्यंत घेऊन चला. हें ऐकून त्याने धन्याच्या आज्ञास स्मरून हिंमंत केडी व बाईला आपल्या घोड्यावर बसविली. भोंवताळी पाहिले तो गिळण्याचा गराडा. बोडा चांगला उग्र होता. धैर्य धरून त्या घवनाच्या टोळीतून ते बाहेर पडले. खिजमतगारही मागे धांवत होताच. गिळचे त्याचा पाठलाग करू लागले, पण त्या दोघांच्या स्वाभिमक्तीनेच ते पार पडले. तो बोडा १०।१२ कोस पर्यंत टिकला; पुढे पिराजी शकत भेटला त्याने बाईस आपल्या घोड्यावर बसविली. तो बोडाही हमळेलाच; पाच सहा कोस चालला. मग जानुभिताच्याने बाईसाहेबास कोस अर्ध कोस चालविन, कोठे बोडे भेटल्यास त्यावर बसवीत आह्मास येऊन गांठिले.

नाई०—हर हर ! कोण ही दशा !!

ज०—आझी दिल्लीत न जाता, परस्पर इकडचा मार्ग धरिळा. जे कोणी थकून चाळण्यास असमर्थ झाले, ते दिल्लीत गेले. दिल्लीपासून तिसरे मुक्कामावर नारोशंकर पुरंवेरे व इकडे येण्यास निघालेले सरदार आणि गुणगे बगैरे आझांस भिळाले. पुढची इकीकत विचुरकरांना माहित आहेच, ते सांगतील; आतां मला कांही सुचत नाही.

नारि०—बरे राहूच ती इकीकत, पण भाऊसाहेबासंबंधी अखेरची बातमी कायती सांगा.

म०—आझी दिल्लीपर्यंत आल्यावर मागे स्वार पाठवून बातमी काढली, परंतु कांहीच समजलें नाही.

ना०—युद्धांतून पळाले असतील तर गिळण्यांनी धरून नेले असतील, नाहीतर उत्तम गती पावले असतील.

म०—भाऊसाहेब! आणि युद्धांतून पराङ्मुख!! कधीच होणार नाहीत.

ना०—बरे असो, आपण नानासाहेबांना हें वर्तमान कळवूं (मल्हाररावांस) सुभेदार, बाईना नानासाहेबांच्या स्वाधीन करून आपली कामगिरी पूर्ण वजावा.

म०—नाईक, हा अभागी नानासाहेबांपुढें जायला नको, झणून तर आपणाला बोळावून आणविलें. आतां आपणच करा माझ्याकरिता एवढें.

ना०—(विचार करून, आपल्याशीच) जर आपण हें ऐकिलें नाही तर बरें होणार नाही. आपण सुभेदारांची समजूत घालण्याकरितां नानासाहेबांकडूनच बोळावणें पाठवूं, आणि त्यांची समजूत घालूं. (उघड) बरें आहे. करितों मी ती तजवीज (बाबुजी नाईक जातात.)

म०—विचुरकर, मी आपला पुढचा विचार तुझाला सांगणार होतो, पण माझें मन असे कांही चमत्कारिक झालें आहे की, कोणत्याच एका गोष्टीवर दृढ होत नाही. घटकेंत हें चांगलें, घटकेंत तें चांगलें, असें वाटतें; मिळून चांगलें कोणतें हेंच समजणें कठीण झालें आहे.

विचु०—मनुष्याचें मन एकदां उद्दिप्त झालें झणजे मग त्याच्या

विचारांचा मिश्रय नाहीसा होतो. पण आपण कशासंबंधाने आणि काय करणार?

म०—आतां मी काय करणार तें चांगला विचार करूनच ठरवीन, आणि मग तुझाला कळवीन. बरे पण चला आतां आपल्या शिरावरचे एक मोठे ओझेच खाली उतरले.

पडदा पडतो.

प्रवेश ४

नानासाहेब, बाबुजीनाईक, मल्हारराव, व इतर सरदार बसले आहेत.

नाना०—सरदारहो, त्या परमेश्वराचा आह्मी असा काय अपराध केला होता, झणून त्यानें आह्मांला असा दंड केला. विश्वासराया-साख्ख पुत्रनिधान हिरावून नेले, भाऊसाहेबांसारख्या बंधूचा ठिकाण नाहीसा केला, शत्रूंना प्रतिकृतांत भासणारी धीररत्नें आह्मांला सोडून गेली, देशकल्याणाकरितां आणि जात्याभिमानाकरितां तीन लक्ष हिंदू बळी पडले, राष्ट्रवैभव एकाएकी लयाला जायला लागले. मगठ्यांच्या नांवाला काळिमा आली, आमच्या या भरतभूमीचे नांव चालले आणि शिवाजी महाराजांनीं महाराष्ट्रसाम्राज्याचा पाया स्थापून भारतीय-मंदीर उभारण्याची जी व्यवस्था केली, तिलाही भयंकर आघात बसण्याचा समय आला. आतां हीच स्थिती कायम राहिल तर, आपणा मराठ्यांच्या गादीचा अभिमान बाळगणारांना केव्हाही बर मान काढितां येणार नाही. (मल्हाररावांकडे पाहून) सुभेदार एकूण भाऊसाहेबांचा पत्ता नाही. भाऊ, भाऊ; काय तुझी स्थिती झाली असत ? अहमदशाहबदलुखाने तुला कैदी झणून नेला असेल आणि मी तें ज्ञानांनीं ऐकूं ! ईश्वरा, अशीं अक्षरे ऐकायला येऊ नयेत झणून मला धीरच करून टाक ! पण तूं कैदी असतास तर तें समजायला राहिलं नसतं. मग तुझी गती तरी काय ? कां रणांगणांतून पळ काढून, मला तोंड दाखऊ नये झणून गिरिगव्हरांत दडून बसलास ? पण नाही, नाही, असले कुळाक कलंक लागणारे कृत्य तुझ्या हातून व्हावयाचे ! कां तूं मजबर क्रोध धरून समरंगणांत सौख्यनिद्रा घेत.

लीस ! असें असेल तर मला शेवटचा निरोप तरी पाठवायचा होतास. पण काय हा कल्पना ! मला भ्रम झाला भ्रम ! वेळ अवेळ न जाणतां काय मी वाहवयाला लागलों. (सर्वत्रांकडे पाहून) वीरहो, माझी स्थिती शुद्ध विचार रहित मनुष्याप्रमाणे झाली आहे. आतांच मनाला आकलन करून तुझासी बोलू लागलो, तों मज्जे तें सारे विसरून वेळ्यासारखा बडबडू लागलों.

बाबु०—वेळ्यासारखे कसे. आमच्याही मनाची स्थिति अशीच झाली आहे. मग आपल्याला तर पुत्रवार्तसत्यामुळे आणि बंधुमेमा-मुळे असें होणें साहजिक आहे. याला वेड कोण झणणार.

नाना०—कल्पना हेंच वेड आणि दुसरे काय ? कल्पनेचा पगडा विचार शक्तीवर बसू लागला की, वेड लागण्यास आरंभ झालाच. आतां इतकेंच की, तो पुरतेपणी बसलेला नसतो, तोंपर्यंत तें वेड लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. आणि तोच पुरतेपणी बसला झणजे मग त्याला लोक वेड झणू लागतात (मल्हाराबाकडे पाहून) सुमेदार हा असा प्रसंग आढाना ?

म०—धन्याच्या सेवेला आह्मी आपली शिकस्त केळी पण काय करणार !

नाना०—अन्नाची महर्गता, नाही तर आमचे मराठे व्हावरे कधीच हार जाते ना !

म०—अन्नाववांचून तर जेरीस आळे खरेच, तरीही त्यांनीं कमी केळें नाही. पण भाऊसाहेबांपुढें काय करणार ! सुरजमळ जाठ बादवाही तक्त फोडू नका, मी तुझास धान्याची व सजीन्याची न्यूनता पडू देणार नाही; असें सांगत असतां भाऊसाहेबांनीं तें ऐकिलें नाही. इमा-हिमखानानें युद्धाचे वेळीं आपली सैन्य चक्राकार उभे केळें असतां आयत्या वेळीं ती व्यवस्था मोडण्यांत आली. अशी एक की दोन, पुष्कळ कारणे झाली. आणि ह्यामुळेच आजचा प्रसंग आढा, नाही तर गिळण्यांना जन्मास आळे की न आळे, असें करून टाकिलें असतें.

नाना०—असो, कसेंही असो, पण आतां पुढें यत्न काय कर.

राव ! (बाबुजी नाईकाकडे पाहून) नाईक, भाऊसाहेबांच्या शो-
कार्थे काही लोकांची रवानगी केलीना ?

नाई०—हो हो, तेव्हांच सांडणी स्वार व काही सैन्य रु-
वाना केलें.

नाना०—त्या यवनांनीं मात्रागमनीपणा करून बेल निभावून
लेली. तो जरठ चांगला अनुभवलेला, भाऊसाहेब व विश्वासराव मुलें,
यांनीं काय पाहिलें होतें ? सुभेदार, तुमचें ऐकलेंच नाहीं झणतां,
मग तुझी तरी काय करणार ! पण सुभेदार, एकंदर गिळण्यांची
कृति मनांत आली झणजे काय करूं व काय नको करूं, असें होऊन
जातें. अहमदशाहा, माझा विश्वास या जगांतून नाहींता केलास काय ?
आणि निर्दयपणानें, सांपडलेल्या सर्व हिंदूंची कत्तल केलीस काय ? परमे-
श्वरा, हें तुळा सहन तरी कसे झालें ! आझी आपल्या देशाचें संर-
क्षण करीत होतो, गिळण्याप्रमाणें पराभिलाष धरला नव्हता; असें
असून तुळा तो म्याय वाटला ना ! आणि झणूनच तूं स्तब्ध राहि-
लास ना ! नाहीतर ह्या दुष्ट यवनांना भारती युद्धांतील बायबाळांप्रमाणें
प्रखर संघाबात सोडून अंतरिक्षांत गिरक्या खायला लाविले असतेस;
अथवा एकेका नेमळ्या वीराच्या हातानें मोठमोठ्या तिसमारखास मृत्यु-
पयास लाविले असतेस ! पण तुझ्याच मनांत नव्हतें. आज्ञाला गर्ब
झाला होई, तो तूं हरण केलास. सरदारहो, परमेश्वरानें जरी आप-
ल्या गर्वामुलें न्यायान्याय बाजूला ठेवून अपयश दिलें तरी आमच्या
या भरतभूमीच्या अभिलाषबुद्धिबद्दल त्या शिखानळांनाही तो शासन
करीलच. पण नाहीं, नुसतें शासन होऊन उपयोग नाहीं; तें
आमच्याच हातानें झालें पाहिजे. वीरहो, सर्वजण धैर्य धरून उत्सा-
हानें एकदां आपल्या समशेरीस हात घाला आणि आपल्या शिवा-
जी महाराजांचे स्मरण करून देशकल्याणाकरिता, स्वधर्मभिमानी-
करिता आणि आपल्या देशाचा कीर्ति रक्षण करण्याकरिता, पानपतच्या
समरांगणांत जाऊन त्या बाहेर काढा; आणि म्या एकदांचा सूड सग-
वून ! (सर्वांकडे पाहून) काय, असें खिलमुद्देंने खाली काय पा-
हतां ? शत्रूंनीं तुमचें इतके हाल केले तरी तुमच्या मनांत त्यांचे

पारिपत्य करण्याला अन्न स्फुरण येत नाही ! मग आणखी तें काय करावयाचें राहिलें ? तुमच्या डोक्यादेखत तुमच्या बायकांना ते आपल्या गोळांत खेचात नाहीत, धगधगीत खड्ग तुमच्या मानवर ठेऊन तुझाला धर्मभ्रष्ट व्हा असें झणत नाहीत, हेंच कीं नाहीं; आणि तेही तुझी आज त्यांचें पारिपत्य न केल्यास औरंगजेबाप्रमाणें ठीकर पडावयास मिळेल. पण ज्यांच्यातील स्वाभिमान नष्ट झालेला असतो, त्यांच्यापुढे असेंही घडलें तरी तें निमुटपणें सहन करतील ! ज्यांनीं हें सहन केलें ते खचित वीरपुरुष नव्हेत. जात्याभिमान आणि धर्माभिमान पंढाळाही असतो, पण ज्यांना तो माहीं ते खरोखर पंढाहुन पंढ ! जर तुझी सैन्या आर्यभूचे सेवक असाक, जर तुझाळा आपल्या कुळाचें नांव राखावयाचें असेक, जर आपला देशाभिमान जागृत ठेवावयाचा असेक, आणि शिवाजी महाराजांनीं स्थापिलेली मराठ्यांची गादी रक्षावयाची असेक, तर झणा एकदां हरहर महादेव ! आणि करा स्वारीची तयारी ! गिळण्या गिळण्या झणजे काय आहे, त्याला एकदांच अळ्याचें स्मरण करायला लावूं, आणि या सगळ्या दुष्ट कर्तींचा सूड घेऊं.

बाबु०—ह्या वेळेस तो विजयाच्या आनंदभरांत मग्न असेक, तेव्हा आपण एकदम गेल्यास आपणें काम सहज घेऊक ! (थोडा वेळ गेल्यानंतर कोणी बोलत नाही असे पाहून)

नाना०—वीरहो, काय तुझाळा एवढा विचार पडला आहे ! यक्ष अपयश येणें हें परमेश्वराधीन आहे. मग लढतां लढतां जें होईल तें खरें. पण आंगी असला नेभळेपणा घेऊन आपल्या नांवाला काळिमा फासावी हें तुम्हाला कसें बरें योग्य दिसतें ? तुझी आज असा मेकडपणा पतकरिला झणजे तुमचीं मुळें पुढें तुमचाच किता गिरवूं लागतील ! आणि या मरतभूमीवरील वीरमाता नाहीतशा होतील. मरण हें प्रत्येकाचे मार्ग आहेच ! आणि तें केव्हांना केव्हां तरी येणारच ! युद्ध करून मेल्यास आपलीं नांवें अजरामर होतील पण अशा स्थितींत राहून, मेल्याहून मेळें असणें चांगलें काय ?

मरहा०—आजपर्यंत धन्याच्या कामाकरितां मी भाषार घेतली

नाहीच, आणि आतांही घेणार नाही. धन्याबरोबर या बारगिसाची तयारी आहे. आतां आपण गेलों आणि आपली फत्ते झाडी तर, मग आपली ही सर्व दुःखे विसरून जाऊन जो अभिमान होईल त्याला पारावारच उरणार नाही.

इतर—धन्याचा जसा हुकूम होईल त्याप्रमाणें आझी काम वजा-विण्यास तयार आहोंत. दुराणींनीं झणजे नेहमीं विजयप्राप्तीचा इन्द्र-जिताप्रमाणें याग केलेला आहे असें नाही. इन्द्रजितालाही अपजयाचे वेळीं यागसिद्धी झाली नाही. मग हें तर काय अभिधच !

नाना०—शाबास माझ्या बीरहो. मातेच्या उदरीं जन्मून तिच्या धन्य केलेंत. तुमचा हा उत्साह पाहून तुमचे पूर्वज स्वर्गलोकीं आनंद पावतील. तशीच तुमची ही आर्यभूमाता दयार्द्रदृष्टीनें तुझा-कडे पाहूं लागेल आणि न्यायदेवता तुमचा खरा अभिमान पाहून सत्पक्षानें तुझाला विजयश्रीची माळ घालण्यास तयार होईल. तर व्या एकदां देवांचें नांव आणि करा युद्धाची तयारी ! बारंवार ह्या दुष्टांचा कृतघ्नपणा कोणी सहन करावा ?

सर्व सर०—धन्याच्या मार्गे आझीही निवाळोंच. आजपर्यंत आपल्या अज्ञावर हे देह वाढलेले आहेत, तर त्याचा आतां उपयोग करून कृतार्थ तरी होऊं.

नाना०—झणा तर मग हरहर महादेव ! आणि लागीं आफ-आपल्या तयारीला.

सर्व०—हरहर महादेव !

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ५.

छावणींतील साजगी तंबू.

गोपिकाबाई एकटीच बसली आहे.

गो०—देवा तूं दयाळूं नरे ! मग कां माझ्या कोमळ बालावर झाली आम घाबरवलीस ? युद्धाच्या वेळेस त्याला तिकडची आणि

माझी आठवण झाली असेल; आणि मी कशाचा लढाईला आलो, असेंहि वाटले असेल. नाही, वीरांना तसे वाटत नाही झणतात; पण हा वीर कुठला ! छे: असंहि नाही, तो बाल वीरच. झणतातना, सिंहाच्या पोराचा कुठे सिंहाच्या आंगचे गुण शिकवावे लागतात. ते उपजतच असतात. तसा माझा विश्वास वीरांचा बघा आहे. मी झणत होते की, आतां हा लढाईहून परत आल्यावर पुनः नाही लढाईला लावणार त्याला. पण आतां त्याचे काय उरले, एकदां गेला तो गेला. शेवटची भेट भाऊजांच्या हातांत हात दिला तीच ना ! आतां कुठला तो दिसायला. भाऊजी, मी तुझा विश्वासरायाला सांभाळून आणा झणून झटलेना ! मग कायहो झाले ! आपण तरी काय करणार देवाच्या नेमापुढे. पण भाऊजी, आपण तरी परत यायचें होतं, आणि मला सांगायचें होतं की, विश्वासरायाला मी कोण सांभाळणार झणून ? भाऊजी, मी विश्वासरायाला सांभाळण्यास सांगितले झणूनच आपण त्याच्या बरोबर त्याला सांभाळायला गेलांत काय हो ! असं असेल तर, नकाहो नका जाऊ ! परता कसे लवकर मागं ! अहा, काय मी वेडी ! आतां ते जे गेले, ते माझ्या झणण्यानं कां परत येतील ? (थोडा वेळ थांबून) पण विश्वासा, तुला मरतांना काय रे वाटलें असेल ? जगांत येऊन तूं कोणतं सुख घेतलं होतंस, तर आनंदानं मेला असशील; तुझ्या वर्मी गोळी लागली असेल, तेव्हां काय वेदना झाल्या असतील ? आणि त्या राक्षसांनीं लाब लांब दाव्या सावरीत तुझ्या भोंवतीं वेढा घातल्यावर तुला काय वाटलं असेल ? पण वर्मी गोळी लागल्यावर तेव्हांच आटोपतं; मग त्या यवनांच्या गरा-ब्धानं काय व्हायचं आहे. गोळी चांगलीच वर्मी लागली असेल, नाही तर मास बाल कधीच धीर सोडतना. इथंच झणत असें की, “तलवारीचे वार आनू बंदुकीची गोळी वर्मी लागली नाही, तोंपर्यंत मी कोणाचा हार जाणार नाही. लहान सहान घाय झणजे विरांची पुष्टी आहेत.” पण त्याच्या या झणण्याचा आतां काय उपयोग ! बाळा विश्वासा, त्या चांडाळांना नाहीना तुझी दया आली ? बेरी झटला की, तो लहान असो, मोठा असो, त्याला कोण सोडतो ? कंसाने नाही देवकीची उपजत मुलं शिल्लेवर आपटून मारिली.

वेऱ्यावर कोण दया करीक ! मूर्ख असेक तो करीक; नाही तर ज्यानं संसार सोडाय तो करीक ! सापाच आणि वाचाचं पिकुं कहान असतं, पण जीव ध्यायका कमी करीत नसतं, हें कां त्या दुष्टांना कळत नसेक, तर ते आम्हावर दया करतीक. उगीच माझे वेढे विचार साकं.

नाना०—(प्रवेश करून दुःखानें) इकडून रवाना केलेल्या स्वारांना पानपताकडून परत येणारी सैन्याची टोळी भेटली तिनें माऊसाहेबांचा इहलोकीचा वास संपविण्याचें कळविलें. आतां तो माझा माऊ मी कोठें पाहूं. (गोपिकाबाई नानासाहेबांचें हें भाषण ऐकून सन्नित होते. व नानासाहेबांकडे पहात उभी रहाते.) माऊ, माऊ; सर्व राज्य गेले असतें तरी हरकत नव्हती. पण तूं माचारी यायचें होतेस. अगोरच चुकत भावाळा कडाईवर पाठविळा, असें लोक झणत असत; आतांतर कडाईवर पाठवून मारविळा असेंही झणूं लागलीक.

माऊ, मी तुळा कडाईचा जावयास सांगितलें होतें काय ! पण आतां त्याचें काय ! किलेक जनापवाद असे असतात कीं, ते सप्रमाण खोटे करून दाखविले तरी, लोक आपला पहिला प्रह सोडित नाहींत. तेव्हां त्याचें समाधान आपल्या मनाशीच करून घेतलें पाहिजे. पण माझे माहीं समाधान होणार ! आतां हा राज्यकारभार मला जड वाटायला लागला. पण कांय करूं ! (संतापानें) नाही ! नाही ! ! याचा सूड घेतलाच पाहिजे ! सूड ! सूड ! ! (सूड सूड असें झपून नानासाहेब तेथेंच तळवारीचे हातबारे करूं लागतात) गोपिकाबाई तें पाहून आम्हाजवळ जाते व बोळूं लागते.

बो०—पण असं काय करायचं तें. असा आपल्याच मनाचा संताप व शोक करून काय होणार आहे ! अमळ धीर धरला पाहिजे. घेता येईक सूड ! पण आपण असें कल्याणें शरीराळा मात्र त्रास होणार आहे.

नाना०—वरं आहे, आतां आपण येथेंच रहावें किंवा पुण्याला

परत जाव. आह्या आता गिळ्याना पाहून घेता. अरे, माझा प्रियपुत्र विश्वास मारिलात काय! आणि केवळ माझा जीवात्मा भाऊ, मजपासून दूर केलात काय! कोण हे सहन करणार!! पण भाऊ, तू मला कधी भेटशील रे !

गो०—हे काय बोलणं! एकदा गेलेलं का पुन्हा कधी भेटत असतं? (आपल्याशीच) झांचा हा क्रोध नाहीसा होईपर्यंत आता यांना लढाईवरच जाऊं देऊं नये. (उघड) आतां किनाही आपण लढाईला मुक्तीच जाऊ नये. आपण सगळेच पुण्यास जाऊं; आणि तेथे रघुनाथ भावोजांचा विचार घेऊन, मग गिळ्यांचा सूड घेण्याची तजवीज करू.

ना०—काय! भाऊ पुण्यास येईल!

गो०—(स्वगत) बाई, हे असं काय करायला लागले. (उघड) ऐकलं का, मी रघुनाथभाऊजी तिथं भेटलील असं झटलं. ते भाऊजी आतां कुठले दृष्टी पडायला. भाऊजी आपण गेलातनी हा काय प्रसंग आणलात? (असें झणून गोपिकाबाई रडूं लागले.)

ना०—काय! भाऊ नाही पुन्हा दृष्टीस पडणार! अहमदशाह, सावध रहा आतां स्वर्गाळा जावला. ज्या पानपतऱ्या रणांत भाऊला नाहीसा केला त्याच ठिकाणी धरून तुला स्वर्गलोकीं लावीन, आणि भाऊला परत आणवीन. भाऊ, भाऊ; तू आल्यावर मला कडकडून भेटशील नारे! का मी तुजबरोबर आलों नाही झणून मजवर रागावशील!

गो०—(स्वगत) आतां काय करावं. हे असं काय बोलतात! (नाना साहेबांस हात लावून.) हे पहा, आपण माझ्याशीं एकदां बोलतां कां! असं भलभलतं काय झणतां आपण! मी सांगतों हें, तर देका. आपण अम्मळ शयंत व्हा. जशा रागाच्या आवेशांत भलतंच व्हायचं.

ना०—कधी नाही. अरे गिळ्यांनो फार उन्मत्त झालात नाही! आलों, आलों; तुमचा उन्मत्तपणा पहायला! माझा भाऊ लवकर आणून दिला तर बरं; नाही तर हा नाना तुमचं काडूळ, कांद्यादार

सिधूनदांत पाळयं जाळीन, तुमच्या अल्लाशीं टक्कर घेईन, पण मी आपला भाऊ परत आणवीन.

गो०—असं काय, आपण थोडसं मन आवरून घरा.

ना०—बस, तुम्ही जावें तिकडे कुण्या नदी उतरून. आतां आमची वाट निराळी.

गो०—(घाबरून) कुण्या नदी उतरून, असं काय सांगतात हे. मला वाटतं यांच्या बुद्धीला भ्रम झाला भ्रम. आतां काय वरं करूं. अय, कोणी आहे कां तिकडे (गजी जी सणून ओ देते.)

गो०—गजे, इकडे ये इकडे, ये उबकर.

(गजी प्रवेश करून)

गो०—ही आठें आईसाहेब.

गो०—गजे, जा जा उबकर आणि बाबुजीनाईकांना घेऊन ये. इतक्यांतल्या इतक्यांत स्वारी कससंच करायला लागली आहे. (गजी गडबडीने जाते.)

गो०—जगदंबे, नकोग नको आणली कांहीं संकट आणूस आसावर.

ना०—बाह्यारे माझ्या वीरहो ! वाजवा नोबद. चला, निवा.

(इतक्यांत बाबुजीनाईक व गजी येते.)

नाईक—(गर्दीने पुढें होऊन) काय, काय; झुळें तरी काय ?

गो०—काय, आपलं कर्म ! स्वारी घटकेंत लागलं बोलतेन, घटकेंत कांहीं तरी बरळायला लागले.

नाईक—(नानासाहेबांजवळ जाऊन) नानासाहेब आपण हें असं कायं करितां ?

ना०—तयारी झाली, तर निघा उदाईला. पण दम घरा. अगोदर राघूला एक पत्र लिहा कां, भाऊला सोडवायला पानपतास उबकर ये सणून.

नाईक—मी तसं करितों. पण—

ना०—पण कशाळा. त्यांना सांगाकीं, तुझी धीरानें मुकाम करीत करीत या. अगदी जातो आतां या अहमदसहाळा—बास भाऊ, घेणार तुझा सड !

नाईक—(गोपिकाबाईकडे पाहून) श्रीमंतांच्या चित्ताला अम छाळा, हेंच खरें.

गो०—खरोखरच अम छाळा घणतां काय ! ह्मणरे देवा ! (बेसुद्ध होते.)

नाईक—(पावतून) आतां काय बरें करावें ? (गोपिकाबाई-जवळ जाऊन) बाईसाहेब, बाईसाहेब, सावध व्हा. आतां आपणही असं केल्यावर मग कसं होईल ?

गो०—(सावध होऊन उठून बसून) काय हें देवानं आमच्यावर संकट आणलं आहे ?

नाईक—संकट आलेउं आहे खरं, पण तें दूर होईल. मात्र तुझी धैर्य धरून शोक भावरा. (गजीकडे पाहून) गजे, जा आभि आपल्या त्या वैद्यबुवाना खबर घेऊन ये बरं.

(गजी जाते.)

गो०—कसा अवकलं हो हा शोक ? विश्वासराय गेळा, आणि आतां हें असं. खरोखर मजसारखी पापीण दुसरी कोणी नसेल.

नाईक—पुत्रमोह कठीण आहे खरा. पण पतीवर संकट आलें असतां तें नाडीसं होण्याकरितां, सूड बायका उपाय योजितात. पुत्राचा शोक करीत नाहीत. घणून आपण शोक अवकलून पुढची व्यवस्था करावी.

गो०—मठा काटतं आपण पुण्याकडे जावं.

नाईक—दुसरी तोडच नाही. (नानासाहेबांस) नानासाहेब, खासास्वारीनं अहमदसहावर जाणं योग्य नाही. अगदी जाऊन त्यांचें पारिपत्य करितों. आपण पुण्याला जावें.

ना०—नाही, नाही. पुण्यास गेल्यावर माझा भाऊ मठा भेटणार नाही.

नाई०—(गोपिकाबाईस) आतां ह्यांना विशेष दुःखप्रहाळा पेटवून उपयोग नाही. कसहीकरून पुण्याकडे तर गेलेच पाहिजे. (सुचव्या-सारखे करून) हो मठा एक युक्ति सुचली.

गो०—कोणती वर !

नाई०—सर्व सरदारांना छटाईवर जाण्याची तयारी करायला सांगित-लेलं आहे आणि उद्यां पाहाटेस सर्वांचा निघण्याचा विचार आहे. तेन्हा पानपताकडे न जातां पुण्याकडे चलावे आणि पानपताकडेच जातो असें नानासाहेबांना सांगाले. हल्लीच्या त्यांच्या स्थितीवरून आपण कोणीकडे जातो हे त्यांना समजणार नाहीच. ह्या वांचून दुसरी युक्तीही नाही आणि दुसऱ्या युक्तीने जुळणारही नाही.

गो०—फारच चांगलं. असेच करून आपण पुण्याला जाऊं. पण ह्यांची स्थिति चांगली होण्याला काय वरं करतां ?

नाई०—आतां प्रथम काही नको करायला. आपण पुण्याकडे जाऊं, तोपर्यंत आंचा क्रोध व दःख नाहीसं होईल. मग आपोआपच ते चांगले होतील. तसें आपले वैद्यबुवा आहेतच तज्ज्ञ पहायला.

(पडदा पडतो.)

अंक १ चा समाप्त.

अंक २ रा.

स्थळ—पानपत जवळील मैदानांतल अहमदशहाची छावणी.

अहमदशाह, शाहाबलीखान, मुजाउद्दवला, नजीबखानरोहिला, बारदोरखान, काशी-
राज व काझी सरदार बसले आहेत असा प्रवेश होतो.

अह०—वीरहो, देवाच्या कृपेनें आपण आज विजयी झालों, तेव्हा आपल्या आनंदाला पारावारच उरला नाही. त्या मराठ्यांना फार गर्व झाला होता. आणि ते आपल्याला नृणप्राय मानीत, पण ते आज त्यांना चांगलेच अनुभवाला आले. आतां त्यांना वर मान करण्यास जागा उरली नाही. त्यांच्यांतांल मोठे मोठे वीर म्हणजे शिंदे, होळकर, पवार, पण काय त्यांची दशा उडवून दिलीत ! धन्य आहे तुमची ! तुमच्यासारखे बळाढव योद्धे असल्यावर आझाला केव्हांही काळजी वाढण्याचें कारण नाही. आम्ही केवळ नांवालाच पुढे आहोंत. हें वैभव वाढविणें किंवा कमी करणें सगळें तुमच्याकडेच आहे. मनुष्याला जें मोठे-पण मिळत असतें तें त्याचें त्याला मिळवितां येत नाही. तें लोकांकडूनच मिळत असतें. कधी कधी तर चांगले गुणज्ञही त्यांना चहाते नसल्यानें मागे पडून राहतात, व कित्येक गुणज्ञ नसतांही त्यांना केवळ मोठे मानणारेच असल्यामुळे व्यर्थ वैभवास चढतात. यांतून कोणत्याही रीतीनें मला वैभवास चढविणें असो, त्याचा मला विचार करणें नाही. पण केव्हांही माझ्या हातून तुमचे अकल्याण होण्याचा समय आला तर मला वेळींच सावध करित असा. नाहीतर केव्हां केव्हां अधिकाराच्या किंवा आवेशाच्या भरांत वाईट गोष्ट घडून येते व ती पुनः चांगली करणें आपल्या स्वाधीन राहत नाही. असो, आजच्या एकंदर कृत्याचा विचार केला म्हणजे आपल्याला विजयामुळे आनंद झाला आहे, तरी त्यांत दुःख हें आहेच. प्रत्यक्ष माझे दोन पुत्र या रणसंप्र-
मांत मला सोडून गेले आणि पुत्रशोकासारखें दुसरे दुःख नाही. पण

ते दुःखही आज आपली फसे झाल्याने कांहीं वेळ विसरून गेलों
होतां. आतां त्यांचे स्मरण होतांच माझे मन तळमळू लागले.

कान्ति०—कलहांत उभय पक्षांचा नाश हा व्हावयाचाच. पण
त्याचा पक्ष सबळ ठरतो तो त्या नाशाची विशेष दिकत ठेवीत नाही.
जरी असे आहे तरी पुत्रनाश मात्र त्यांतला नाही.

अह०—हो, त्याचा विचार करून उपयोग नाही. आज जे काम
पतकरिले आहे ते बजावण्यास तयार असले पाहिजे. वीरहो, आजच्या
या युद्धप्रसंगी ज्यांनी आपल्या जीवाकडे न पाहतां योग्य कामगिरी
बजाविली; ज्यांना बाक्षिसे दिली पाहिजेत. जे कोणी इहलोक सोडून
स्वर्गलोकी गेले असतील, त्यांच्या बायका मुलांस इनामे करून दिली
पाहिजेत. कोणी बायाळ असतील त्यांच्या औषधपाण्याची व्यवस्था
काविली पाहिजे. क्षणून प्रथमतः ह्याचा योग्य तपास करा. तसेच
तुम्ही केलेले पराक्रमही मला समजले पाहिजेत. तुम्ही दत्ताजी शिष्या-
शी लढला, तो पराक्रम कानांनी ऐकिला व आतां तर सर्व प्रत्यक्ष
पहाणार होतो. पण मराठ्यांची हुलड फार मोठी झाले पहाण्यास
शाले नाही. तेव्हा आतां एकूनच संतोष मानून वेणार.

सु०—पहिल्या हकिकती तर माहीत आहेतच की, मी प्रथम शिंदे
व होळकरांवर चाल करून गेलों; त्या सरसे ते माघारे पळू लागले.
त्यावर विश्वासरावास गोळी लागली तेव्हा मी जिवाची आशा न
धरितां मोठ्या निकराने चाल केली. पण त्यावेळीं मराठे फार चेवडे
होते, तेव्हा मला माघार घ्यावी लागली. पण जेव्हा तो पेशवा घो-
ड्यावर बसून मोठ्या आवेशाने रणभेदान घुमवू लागला तेव्हा मलाही
स्फुरण चढले. आणि मी हाच निश्चय केला की, आज आपली
बाजू तरी राखीन, नाहीतर आखेर तर करून घेईन. असा नेम
केल्यावर हलकेच शिंदे व होळकर कोणीकडे आहेत. याची चौकशी
केली व ते उजव्या बाजूस आहेतस पाहून डाव्या बाजूने चाल केली.

तिकडे पाहतो तो इब्नाहिमखान गादी दोनशे तोफानिशी हुंजत होता. त्याचा मार मोठा कठीण त्याने एकसारखा तोफांचा भडीमार चालू-मिळा होता. त्यामुळे आपले लोकपुढे सरसावेनात. मग मी हिम्मत धरून हुलकेच त्यांच्या रिसाऱ्यांत शिरून तळवार चालू केली. तेव्हा त्यांची एकच दाणादाण उडून गेली. जो तो तोफ सोडून पळू लागला. आझी त्यांची कत्तल चालविली. तळवारी नुसत्या खणखणत होत्या. अशी केली की, ज्याची क्षणतास ते. इब्नाहिमखान एकटाच जाग्यावर राहिला. मग त्याने तोफ डागणे सोडून दिले व आपणास कोणाची मदत येत नाही तेव्हा आपले संपलेच आहे, अशा विकाराची त्याची मुखचर्चा दिसू लागली. तरी त्याने हातात तळवार घेऊन आझावर चालू केली. ते पाहून आझी आश्चर्य चकित झाली की; एकटा उरला असता काय हे झाले विलक्षण धैर्य ! त्याने आमच्या सैन्याची एकसारखी कत्तल करण्याचा सपाटा सुरू केला. मोठमोठ्या सरदारांनाही त्याने आपली तळवार चांगलीच दाखविली. इतकें झाले तरी, आझाला त्याच्यावर चालू करवेना. आम्हास वाटले की, हा आपला जातभाई हा जर आपणाकडे मिळाला तर मग काय पाहिजे, मी त्यास झटले “ मराठ्यांनी आपले जिव बाचविण्यास पळ काढला. आणि तुझास एकटे सोडून मरण आणले. आतां तुम्ही तरी कां विना-कारण मरता ! मी मागेच आपणास पत्रे लिहिली होती की, तुम्ही. आम्ही एक असताना तुमचे हें करणें योग्य नाही. अजूनही आझास मिळाला. नाही तर व्यर्थ व्यर्थ मगळ ” पण तो कमळा इमानी ! धन्य आहे त्याच्या इमानाची ! त्याने उत्तर दिले की, “ मी असा मरणाचा भिणारा नाही. मरणाचा भिणारा योद्धाच नव्हे. मी जे पेशव्यांना बचन दिले आहे. तें प्रथम प्राण देऊन नंतर दिले आहे. पेशव्यांचा प्रताप कानों दुमदुमत आहे; तोंपर्यंत हा एकटा तुमच्याशी लढेल ! फार काय, शीर कापले तरी माझे वडही पेशव्यांच्या करीतां वीराचें कर्म करील, ” असा पेशव्यांचा धोरपणा गाडलेला ऐकून मला त्वेष आला व एकदम सर्वत्रास सांगितले की, “ कुन्हाडीचा दांडा गोतास काळ कशाळा पाहिजे. ” लावा त्याची वाट ! पण पुन्हा सांगितले.

नाही, नाही; त्याम जिवंतच धगा. कैदी झाल्यावर कदाचित त्याला आपणास मिळवणे वाटेल. तेव्हा त्याला जिवंतच धरिला आहे.

अहं०—अदारे इब्नाहिमखान ! तुझा जत्याभिमान कसा नाहीसा झाला ! बास त्याला क्षणभरही जिवंत ठेवू. नका आतांच्या आता हाळहाळ करून ठार करा.

नजी०—आपल्या हुकुमाप्रमाणे करण्यास हा नंदा तयार आहे. पण तो आपला जातभाई.

अहं०—नाही, जातभाई नाही आणि कोणी नाही. ज्याने आपला जात्याभिमान आणि धर्माभिमान सोडिला असतो, त्यावर दया करणारा तसाच असला पाहिजे. त्याला हाळहाळ करून ठार मारला पाहिजे आणि तळमळून अधःपाताला जाईल केले पाहिजे.

सहावाकी०—जे आपला धर्म सोडितो त्याला अधःपाताला वाचून दुसरी नतीच नाही.

काशी०—ज्याने जात्याभिमान सोडिला, यावरून धर्म सोडिला असे मात्र नाही होणार. त्याने आपली सत्यनिष्ठा संरक्षण केली. देव त्याला सुगति देईल यांत काही संशय नाही.

अहं०—(रागाने) काशीसज तुझी ब्राह्मण, झणून पेशव्यांची बाजू धरून बोलतां काय ? आझाच्या नाही हे पसंत पडणार !

काशी०—नाही, मी मराठ्यांच्या पक्षाने बोललों नाही. खरे दिसले ते सांगितले.

अहं०—एका पक्षास मन असले झणजे तोच पक्ष खरा वाटतो. तुमचे मन पेशव्यांसारखे आहे, तेव्हा तुझाला तो पक्ष खरा वाटणारच.

काशी०—असे नाही. जोपर्यंत मी आपल्या पदरी आहे, तोपर्यंत आपली कामगिरी योग्य रीतीने बजावीन. त्यांत मी ब्राह्मण झणून पक्षपात अथवा कसूर करणार नाही;

अहं०—वर आहे, मी आपल्यासंबंधाने नंतर विचार करीन. (नजिबखानाकडे पाहून) काय, नजिबखान तुझी कोणावर चाळ केली होती !

मजीब—मी प्रथम फारसा लढलोंच नाही. पण, तो धाकटा पेशवा पडला आणि मराठे चवताळून आले, तेव्हा समशेरबहादरावर चाल करून गेलों. त्याच तो समशेरबहादर. बाजीरावाच्या पोटी जन्म घेतलेला. त्याने प्रथम मळा असं जेरीस आणलें की माघार घेण्याचाच प्रसंग आला ! त्यांच्याकडील ते तीर, बंदुकांच्या गेल्या, सुतारनाला अशा कांही येऊं लागल्या कीं, दुसरा पर्जन्य वर्षावच ! पण वेळेस अहमदखान पठाणानें चांगली मदत केली. मी पुढें लढत होतोच. इतक्यांत तो हलकेच त्यांच्यांत शिरला आणि एकदम बऱ्या व फिंगणाचा मार सुरू केला. तेव्हा आनीही पळ्याचा मार टाकून तळवारा, सुरे, पेशकबजे सावरली. एकच रणधूम माजली. आक्षी दहा बारा हजार मराठा होता कीं नव्हता असा केला. जिकडे तिकडे रूधिरस्त्राव दिसूं लागले. समशेरबहादरानेंही आमची पुष्कळ खराबी केली. माझा विचार त्याला जिवंत धरून आणावयाचा होता पण तो सिद्धीस गेला नाही.

वजीर (शहाब०)—मी ह्याच सुमाराला यशवंतराव पवाररावर तडून पडलों. धन्य त्या यशवंतरावाची. मी, दुंदेखान, शहापसंदखान, ह्या सर्वांनीं आपली शिकस्त केली. पण त्यांच्या तिरकमठ्याच्या, कडाबिनाऱ्या, आणि गारभांड्याच्या मारापुढें आमचा टिकाव लागेना. मग आक्षी थोडोशी कच खाल्ल्यासारखें दाखविलें. तेव्हा तो एकटाच फार वेगानें आक्षीवर आला; हें पाहून मीही त्यावर आपला चोका घातला.

दुंदेखान—मी त्या वेळेस येऊन जर पवाराची गर्दन छाटली नसती, तर आपली भरलीच होती.

वजी०—मी सणजे त्याला हार गेलों असतों थोडाच. पण तेंही बरेच झालें. काय सांगावें वेळ प्रसंग असतो.

अहमदशहा०—मी त्या भाऊ पेशव्याकरितां सगळें रणभेदन हुडकुन त्याशीं ठक्कर दिली. पण अखेर त्याचा पत्ताच नाहीसा झाला, तो पाडाव संपडायला पाहिजे होता. (बारदोखानाकडे पाहून) कां, तुमी कांहींच बोलत नाही.

बारदोर०—(लहान स्वामिने काशीराजास) काशीराज, आतां कसे करावे ? तंबूवर झाडा गेल्यास सगळेंच बाहेर पडेल. मला वाटते जनकीजी शिंदे वाचण्याची आज्ञा करितात, पण ती व्यर्थ आहे. ते फारच घायाळ झाले आहेत. झातून वाचणें कठीण. तेव्हा त्यांनाच नाहीतें करून आपलें संरक्षण करवें.

मुजा०—हो, हो, मलाही तसेच करावें; असे वाटते.

काशीरा०—पण हें बडणार कसे ?

मुजा०—आतां घडून आणतों पहा. (बारदोरखानास) तुमची सुटका होताच पहिलें काम शिंद्याचें बजावा.

अहंमद०—नबाब, काय चाकला आहे आतां लपवाळपवीचा विचार ?

मुजा०—सरकार जेथें काहीच नाही, तेथें लपवाळपवी कशाची ? आज्ञा नजीबखानानें आज्ञावर ही तोहमत कां घेतली, त्याचा विचार करित होतो.

अहंमद०—(जोरदार शब्दानें) ही तोहमत आहे काय ?

मुजा०—हुजूर खरोखरच ही तोहमत आहे. पाहिजे तर सरकारनी आमच्या तंबूचा झाडा घ्यावा, झणजे समजेळ खरे कोण झणत आहे तें. हुजूर, या नजीबखानाचा अशा प्रकारची खोटी कुंभारि वजीराच्या मनांत भरवून देण्याचे कारण तसेच आहे. (जिभ चावल्या सारखे करून) पण जाऊंदा, तें आपल्याला कशाळा पाहिजे.

अहंमद०—कां असें चोरून कां ठेवितो ? काय असेल तें कळूं द्या तर खरें आज्ञाळा.

मुजा०—इब्नाहिमखान आपला जातभाई झणून त्याला सोडून द्यावे, असें नजीबखानाचे झणणें फार होतें. आज्ञा त्याला ना कबूली दिली, आणि आज्ञा ही हकीमत हुजूरला कळवूं असें सांगितलें. आणि आज्ञा कारणामुळे नजीबखानानें आज्ञावर हा खोटा आरोप आणिला असावा.

अहंमद०—(नजीबखानाकडे पाहून) काय नजीबखान, तुम्ही का

इब्राहिमखानाळा सोडा झणून झणता ? (सुजाबदल्याकडे पाहून)
पण नबाब, तुमचें हें झणणें खरें कशावरून ?

सुजा०—आपण इब्राहिमखानाळा आणवून समक्ष विचारार्थें,
झणजे हुजूरची खात्री होईल.

अह०—आणवा तर इब्राहिमखानाळा.

सुजा०—(बारदोरखानास) बारदोरखान, आणा बरं त्या इब्रा-
हिमखानाळा. (हट्टेंच) तुमची सुटका मी करून दिली आतां पुढची
सगळी व्यवस्था तुमच्याकडे आहे.

(बारदोरखान जातो.)

नजीब०—हुजूर ही सर्व लबाडी आहे. आपला खोटेंपणा
लपविणसाठीं नबाब कांहींतरी सांगत आहेत. आतां ते झणतातच, तर
आणवा इब्राहिमखानाळा. पण बारदोरखानाबरोबर आमचा माणूस पा-
ठविला पाहिजे एक.

अह०—पाठवा पाहिजे तर, झणजे मग शकेंस जागा राहणार
माही.

नजीब०—(फत्तेखास) फत्तेखा; जा, जा, अगोदर बारदोरखा-
नाबरोबर. (फत्तेखा जातो.)

अह०—आतां मात्र हा घाटोळा मला माहित झाला. वाहवा
नजीबखान 'गाजी झणूत चांगलीच पार्जोगिरी' दाखविणार होता तूंझी.

वजीर०—खाविदानां बारदोरखानाच्या तंबूरही झाडा पाठवावा
आतांच. झणजे दोहोंचाही निकाल लागेल.

अह०—ठीक, ठीक; तसें तर केलेंच पाहिजे. (वजीरास) बारदो-
रखानाच्या तंबूचा झाडा घेण्यास तुझीच जावे स्वतः.

वजीर०—हुजूरची आज्ञा. पण मजबरोर आणखी कांहीं छोक
मिळण्याची मेहेरबानी झाली पाहिजे.

अह०—तुझास पाहिजे त्यांना बरोबर नेण्यास आमची मुळीच.
हरकत नाही.

बजीर०—ठाक आहे. येतो तर मी झाडा घेऊन.

(असें झणून दोन तीन इसमास बरोबर घेऊन बजीर जातो. इतक्यांत एक सरदार प्रवेश करितो.)

आलेला सरदार०—हुजूर मराठ्यांच्या तळावर सांपडलेले लोक, बायका, मुलें, हत्ती, घोडे, सामानसुमान, सर्व इकडे आणिले आहे

अह०—बायकामुलांचें आपल्याला काय करायचें आहे. मारीभारी सामान व चांगले चांगलें दागदागिनें आणि रोकड ठेवून घेऊन बाकी सर्व टाकून द्या. आणि आणिलेल्या बायका मुलांना सोडून द्या. पण, नको इतक्यांत. मी येईपर्यंत तुझी तें सर्व तसेंच ठेवा. मी येतोच लवकर ती व्यवस्था करायला.

(आलेला सरदार जातो. इतक्यांत बारदोरखान प्रवेश करितो.)

बारदोरखान— (आपल्याशीच) माझ्या मागे फसेला लाविलात काय ! पण, मीही वस्ताद आहे समजलात. बाहेर येतो तोंच भेटला रणदुल्लाखा. त्याला सांगितलें की, जनकोजी शिंद्याचें डोकें कापून लवकर जमिनी आड कर. तो तर कसळा चलाख. मी सांगायचा उशीर, इतक्यांत गेला कामगिरी बजावायला. आतां झणावें घ्या झाडा. नजीबा, आमच्या तोंडावर गोड गोड बोलून असा गळा कापायला तयार झालास काय ? अरे, असा विश्वास घात ! (थोडे थांबून) बरं आहे, पुढची व्यवस्थाही किती सुरेख लागली. इब्राहिमखानाला सांगितलें की, “ तूं आमच्यांत येऊन मिळालास तर आझी तुला सोडून देऊं, असें नजिबखानानें कबूल केलें होते ” झणून बादशहापुढें सांग. पण तों कांठे तेवढ्या नुसत्या सांगण्या बरोबर तें कबूल करायला. त्यानें साफ सांगितलें की, मी असें खोटें बोलणार नाहीं. मग जेव्हां सांगितलें की, तुझी जर असें बोलणार नाहीं तर, जनकोजी शिंदे पाडाव सांगले आहेत त्यांचा अंत होणार आहे. असें झटल्यावर मग झाली कबूल एकदाची स्वारी.

(बारदोरखान कैद केलेल्या इब्राहिमखानाला पुढें करून)

हजर हा इब्राहिमखान हजर केठा आहे. आतां म्या आपल्या मर्जाचा संशय काढून (इब्राहिमखानाकडे पाहून हळूच) कां, मी सांगितल्याप्रमाणे सांगणार आहो ना? (इब्राहिमखान नेत्रसंकेताने तसे करीन, अश्या प्रकारच्या खुणा करितो.)

अहम०—इब्राहिमखान, तूं हिंदुपासून उत्पन्न झालास कीं, आमच्या पासून ? हिंदूस मिळालास यांत तुझा कांहींतरी जात्याभिमान असायला पाहिजे होता. आतां या नीच कृत्याबद्दल प्रयश्चित भोगण्याला तयार रहा. बरं तुझाला ह्या नजिबखानाने सोडून देण्याचे आश्वासन दिले होते काय ?

इ०—‘जर तूं, आझाला येऊन मिळशील तर तुला सोडून देऊं’ असे नजिबखानाचे झणणे होते.

अह०—बरं, सुजाउद्दौला ह्यांचा ह्या संबंधी काय विचार होता ? (सुजाउद्दौला आपल्यास अनकूळ बोळण्याविषयी नेत्र संकेताने इब्राहिमखानास खूण करितो. इब्राहिमखान तो खूण पाहून.)

इ०—नवाब आपल्याला कळविण्याचाचून, कांहींच करण्याला तयार नव्हते.

अह०—एकूण नजिबखानाची ही नजिबी चांगलीच आहे झणाववी.

(इतक्यांत वजीर दोन चार इसमांसह प्रवेश करून व बादशहास मुजरा करून.)

व०—हजर, आपल्या झगण्याप्रमाणें बारदोर वानाच्या तंबूचा झाडा घेऊन आलों, पण नजिबखान झगतात त्याप्रमाणें तेथे कांहींच नाही.

नजि०—(चाईने) वजीर काय म्हणता ! कांहींच नाही तेथे.

व०—माझी तर अशी खात्री झाली आहे की. तमचे झणणे अगदीच सोटे असतें.

अहं०—वजीर, तुमची खात्री झाली ना तरी !

वजीर०—हो, हो, झाली. कारण नजिबखान म्हणतात त्यांतला प्रकार त्या ठिकाणी मुळीच दृष्टीस पडला नाही, किंवा तसे काही असेल असेही मानण्याला काही आधार दिसत नाही.

नजिब०—वजीरसाहेब, आपण असे म्हटल्यावर माझा निरुपाम आहे. कारण मी प्रत्यक्ष त्या ठिकाणी जनकोजी शिंद्याला पाहिले होते.

मु०—(आपल्याशीच) अरे नजिब, मजबर आणि बारदोर खानावर अणिले होतेस नाहीं भलतेंच संकट ! असा विश्वासघात ! अरे, आमच्यांत कवूच करितोस एक आणि वजिराला सांगतोस एक. बरं आहे भोग आपल्या ह्या विश्वासघाताची फळं आता.

बाद०—(नजिबखानाकडे पाहून) नजिबखान, तुझाला हें असें करणें योग्य नव्हते. तुमच्या या दुष्ट कृत्याबद्दल तुझाला योग्य शासन झालें पाहिजे.

नजिब०—हुजुरनेंच असें म्हटल्यावर मग काय म्हणायचे आहे. पण माझी अद्यापही अशी खात्री आहे की, बारदोरखानाच्या तंबूत जनकोजी शिंदे असले पाहिजेत अथवा त्यांना दुसरीकडे कोठें तरी छपविले असले पाहिजे.

वजी०—मला जितकी खात्री करून घ्यायची होती तितकी मी करून घेतली आहे.

मुजा०—वजीरसाहेब, पहा; आपली प्रत्यक्ष खात्री झाली आहे, तरी देखील नजिबखान आम्हावर आरोप ठेवितच आहे.

नजिब०—नवाब, हा आरोप आहे काय ? प्रत्यक्ष मी आपल्या डोळ्यांनीं जनकोजी शिंद्याला बारदोरखानाच्या तंबूत पाहिले असून, आपली ती लबाडी छपवून मजबर भलताच दोष आणितो काय. ठिक आहे, पाहून घेईन या बद्दल. हा नजिबखान आहे समजतात !

वजी०—हुजूर, मला अद्यापही ह्या बारदोरखानाबद्दल संशय आहेच. त्याचा तपास करण्यास भोक्कळीक असावी.

अहं०—आचा तुझी चांगल्या रीतीने तपास करा. सर्व खरे झाले पाहिजे. ह्या उवाच्या आणि कितुन्या काय उपयोगी ! ह्याच्या योगाने राष्ट्रेची राष्ट्रे नाश पावतात.

बार०—(वजिरास) प्रत्यक्ष झाडा घेतल्यावरही माझ्याबद्दल संशय ! फारच चांगले.

अहं०—असा आपापसांत कलह करण्यांत काय अर्थ आहे ! दोघांचा कलह झणजे तिसऱ्याचा फायदा. तेव्हां तुझी कोणीच असे कळू नका. सर्व एक दिलाने वागा.

वजि०—आतां तें होणें नाहीं. मी या नवाचाचा आणि बारदोर-
खानाच्या ह्या कृत्याबद्दल सूड घेणार सूड.

मुजा व बारदोर०—आणि आझी काहीं हातांत कांकीणें नाहीं भरली. होऊंयाच तुमचे आमचे दोन हात.

अहं०—तुझी कोणीच असे रागास चढूं नका. धाडें शांत रहा व विचार करा. आपण असे केल्यावर मग आपला निभाव कसा जागवार. (इब्राहिमखानाकडे पाहून) बर, ह्या इब्राहिमखानाचा काहीं दिवस भटकेंत असुंया मग त्याबद्दल विचार पाहूं.

इब्रा०—मला मुळीच जिवाची आशा नाहीं. माझा एकदम निष्काळ करावा.

अहं०—इब्राहिमखान, अझूनही तुझ्या डोक्यांतोळ वेड जात नाहीं ना ! ठिक आहे. करतोच अं, आतां तुझा निष्काळ पण तो तूं झणतोस तसा एकदम मात्र नाहीं करायचा. कुजून कुजून मेळा पाहिजेस तूं. (उदेखास) उदेखा ने त्याला आतां बाहेर आणि मी सांगेव त्या प्रमाणें छळछळून आणि हाळ हाळ करून, पाठव यमसद-
नाला. मी आतां रणसंग्रामांत सांपडलेली लूट व लोका यांची व्यवस्था पहायचा जातो. (बादशहा उभा राहतो इतक्यांत पडदा पडतो)

प्रवेश २

स्थळः—पानपताचे रणमेदानाजवळील अहमदशाहाचा बांदखाना.
(हातांत निड्या आहेत असा आनंदराव पवार प्रवेश करितो.)

आनंद०—ईश्वरा, तू आझा मराठ्यांची दयार्द्र दृष्टी कां नाहीशी केलीस ! आझी असें काणतें अनीतीच वर्तन केलें होतें, तर आमची अशी दुर्दशा केलीस ! स्वधर्मक्षणे करणें, हेंच आमचें कर्तव्य; आपल्या पुर्नजांचा अभिमान बाळगणें, हीच आमची जीवीतता; देशबांधवांच्या सुखारितां आपणें प्राणही देणें, हेंच आमचें दातृत्व; आपल्या देशांत परात्कर्ष न होऊं देणें, हाच आमचा स्वाभाविक मनोधर्म; स्वदेश उन्नतावस्थेंत पाहणें, हाच आमचा खरा उत्साह; खळांच्या शासना करितां तत्त्वचार चमकत राहणें हेंच आमचें शौर्य; आणि तुझा तेंच सहन झालें नाहींना? (थोडा वेळ थांबून) हर हर !! ह्या पानपतच्या संग्रामांत आझा मराठ्यांची झालेली स्थिति ऐकून आमच्या शत्रूंच्या नेत्रांस ही यापुढें आश्रुपात येतील, मग जे हिंदू, हाडाचे अस्त्र मराठे, ज्यांना शिवरायानें स्थापिलेल्या गादीचा अभिमान, ते ह्या भक्तभूस नयनादकानें ढगावून सोडतील ह्यांत नवल काय? (पुन्हा थोडा वेळ थांबून) हाय ! हाय ! आमच्यांतील वीरशीरोरतें रावसाहब व भऊसाहेब स्वर्ग सुखवाशी झाले. सेनासामराचे पालक शिंदे, पवार आणि तसेंच मोठ मोठे रणशुंभार वीर युद्धांत थकल्यामुळे अक्षय असें विश्रंतिसुख व्यावयास स्वर्गलोकीं गेले. व आमच्या राहिलेल्या सेनेनेंही फक्त स्वाभिमानास्तव समरभूमीवर शयन केलें. आहा ! तसाच हा पवार समरभूमीवर पडतां, तर ह्या शिखानद्यांचा बांदखाना कां झाला असता? काय, मला लोक झणतील तरी काय? कीं, पवार आणि गिळण्यांचा कैदी ! हाय ! हाय !! या पेशां मृत्यु बरा ! अहमदशाहा, तू ह्या पवाराची गर्दन गुप्तीतीनें येथल्या येथेंच छाटून टाक ! झणजे माझ्या नांवावर काळीमा तरी लागणार नाहीं. पण ऊ, अहमदशाहा आमचा शत्रू आहे. तो असं कसें करील ! तो ह्या पवाराचो चांगली धोंड मिळवून आणि शोभाकरून मग प्रसिद्ध रीतीनें माझें डोसके या भडापासून वेगळं करील. परमेश्वरा, अशा निघप्रकारचा मृत्यु मला येणार ना? असा मृत्यु येण्यापेक्षां मला आपल्या हातानेंच आपल्या

छातीत कव्जार मोसकून अंत करून घेतां आळी तर किती बहार होईल. पण या जड श्रृंखळांचे बंधन कसें मोकळे होणार ? नाही, नाही; जड श्रृंखळांचे बंधन तुटल्यावर मग आत्म हत्या मांव कशाळ ! पांच दहा नोटग्यांना चांगळा हात दाखवून मग पाहिजे तर मी क्षात्रधर्माने पावन होईन.

हो, हे सर्व ठीक; पण माझ्या आनंदीची काय वाट झाली असेल ? माझी वाट पाहून ती थकली असेल, आणि मी आलों नाहीं हे पाहून तिनें आपला अंत करून घेतला असेल. प्रिये, असें करितांना तुला माझे स्मरण झालें असेल नाहीं. प्रिये, तूं खरोखर अशारीतीनें अंत करून घेतला असलास तर आपल्या पातिव्रत्याचरणाळा आणि मजवर असलेल्या प्रेमाळा अनुचित असेंच केलेस, आणि मी मात्र तुझ्या प्रेमाच्या मोबदल्यारितां, नुसतें दुःखाश्रू टाळीत आहे ना ! आतां मला लवकर मरण येईल तर फार बरं होईल ह्मणजे मी स्वर्गलोकीं तरी आपल्या प्रियेची भेट घेईन.

(इतक्यांत एक पहारेवाला बाहेर येतो)

पहारेवाला :—का बाबा, रडतोस का ? आतां सर्वांची आशा सोड. प्रेमाळा आणि मायेला आपल्या हृदयांतून बाहेर काढून मन घट्ट कर. आणि आपल्याला सुगती मिळण्या करितां इश्वराचें चिंतन कर. आतां एक प्रहराच्या अवधीत तुझे हे शिर, ह्या धडापासून वेगळे होईल. बादशहानें पेशव्यांकडील सांपडलेल्या सर्व लोकांची सारखी कत्तल चालविची आहे.

आनंद :—झिपाई बोवा, मी मरणाळा मुळींच भित नाहीं. मला जे चाईट वाटत आहे तें फक्त ह्या निंद्य मृत्युबद्दल आणि माझ्या प्रियेची काय अवस्था झाली असेल ह्या बद्दल. तीनें जर, आपला अंत करून घेतला असला तर चांगलेच झाले. पण, जर कां ती मज प्रमाणेंच.

पहा •— कायहो, तुम्ही जे आपल्या प्रियकरणी करितां इतके हळ-हळत आहा ! तेव्हां ती बरीच लावण्यवती असून तुमच्यावर पूर्ण प्रेम करणारी असेल नाही ?

आनंद •—अकबत.

पहा०- कदाचित ती रूपवती असेल पण तुम्ही झणता त्याप्रमाणे तुमच्यावर, ती अनुगम करणारी असेल की नाही हे सांगता बाबबाचें नाही; आणि मी झणतो हीच जर ती असेल तर तुमचें झणणें अगदीच निरर्थक आहे.

आनं०-झणजे, तुम्ही कशावरून ? आणि काय झणता ?

पहा०-एक पंधरा सोळा वर्षांची सुंदर रूपवती स्त्री बादशहास सांपडली असून, ती बादशहाच्या तंबून आहे आणि इतकेंच नव्हे तर ती बादशहावर आषकही झाली आहे. आणि माझी समजून तर खास अशी आहे की, तीच तुमची मनरमणी असावी. तुम्ही आनंदराव पवार आहात का ?

आनं०-आनंदराव पवार ! हा एकदम असें काय विचारतो वरं.

पहा०-आहो आश्चर्यचकित का होता. मी आनंदराव पवारची बायको आहे असें ती सांगत आहे,

आनं०-काय झणता, मी आनंदराव पवाराची बायको आहे झणून झणत आहे. आणि ती बादशहावर आषक झाली आहे ?

पहा०-हो, हो, ती तमचीच अर्धींगी असावी अशी माझी खात्री होत आहे, आणि तांचे असें आचरण पाहून मला खूप वाईट वाटत आहे.

आनंद०-आनंदी, तू इतकी निमकहराम झालीस काय ? आग दोन दिवसाच्या आत इतका फरक ! (रागाच्या आवेशाने) स्त्री जात तेवढी बेहराम ! त्यांच्याजवळ सत्याचा लवलेश सापडायचा नाही ! प्रेमाचा निश्चय राहावयाचा नाही आणि निश्चयाचा बिंदू मिळायचा नाही ! आहाग कुळागार दिवटे ! आतां जर मजसमोर असतीस तर एका मुष्टीघातानेच तुझे मस्तक छिन्न विछिन्न करून नरडीचा घोट घेतला असताः—

पहा०-अहो शहाणे, तुम्ही आहात कोठे ? आणि ओरडतां केवढ्याने. चला व्हा अंधार कोठडीत. थोडेसे बाहेर येऊं दिले झणून असें करतां कीं काय ?

(असें झणून त्याला आत नेऊं लागतो)

आनं०-अरे, अधमा, तूच मला ती हकीगत सांगून देव आणव्यास आणि आतां पुन्हा असें झणतोस काय ? (असें झणून त्या दोघांची

भिगमस्ती होते व त्या झटपटीत आनंदरावाच्या पायांतील श्रृंगळा तूटून मोकळ्या होतात व आनंदराव तेथून निघून जातो.

प्रवेश ३

स्यल पुणे येथील पेशव्यांच्या बाड्यांतील चौक—राघोबा दादा एकटेच उभे आहेत.

राघो०—यवनांचा उत्कर्ष आणि पेशव्यांच्या नांबाला काळिमा! कोण हें सहन करणार! कितीही ग्रहकलह असला, तरी तो आमचा आमच्यात, हाणून परक्यांच्या हातून झालेला नाश! हें तर कालत्रयी नाही खरणार! असें करून रायांनीं व अप्पांनीं जी कीर्ति संपादन केली, ती त्यांच्याच मुळांनीं घालविली असें लोकाकडून म्हणवून घेऊं आणि जिवंत राहून वसुंधरेला मार होऊं? हर हर! याहून अपमान हो कांणता? आणि निर्दयपणा तो काय? असें झाल्यावर स्वर्गलोकीं प्रवेश आमचे वरील आझाला बंद समजतील. आमच्या पोटी जन्माला कसाला आलात असेही हाणतील; आणि आमच्यावर क्रेधानें संतप्त होऊन जर मर्त्यलोकीं असतो, तर असल्या नेमक्या पुत्रांना आपल्या हातानींच यमाचे स्वाधीन केलें असते; असें म्हणून निरूपायानें तळमळू लागतील. पुत्रानें स्वर्गां गेलेल्या वाढवडीलांना आनंद द्यावयाचा कीं दुःख! दुःख देणारा पुत्र अधमाहून अधम!! पण आमच्या या अक्षरणांनं रायांना तेंच होणारना? धिःकार! धिःकार! अशा पुत्रांना! भीं जर रायांचा खरा पुत्र असेन, तर विश्वासराव व भाऊसाहेब या शणैशादूलांना मारल्याचा सूड गीलच्यांना धूळ चारून व अहमदशाह्या रक्तानें हे हात भिजवून पुरा उगवीन आणि रायांना आनंदभरीत करीन! हे स्वर्गस्थ देवतांनो, भीं असें करीपर्यंत तुम्ही त्यांचें शांतवन करा. अहमदशाहा, आलों, आलों; तुझा सूड घ्यायला. अरे, तूं पेशव्यांच्या दोन विरांना नाहिसें केलेंस; सापडलेल्या मराठे बहादरांची कत्तक केलेंस; आमच्या ह्या आर्यभूचा अभिलाष धरिलास; आणि आमची राज्यलक्ष्मी अष्ट करण्याचा यत्न चालविलास! तुझी ही कृती फलदायी, अर्थाच्या मनांत स्वाभिमान उत्पन्न होणार नाही, ज्यांना आवेष्ट येत नाही,

ज्यांचे बाहू पुरण पावणार नाहीत. आणि जे धगधगात खड्गगाळा हात घालून आपल्या एवढ्या विनाशाबद्दल शत्रूबरोबर उसन्या आई बुजण्यास निघणार नाहीत; ते वीर पेशव्यांचे अभिमानीच मनेत व ते हाडांचे अस्सल हिंदूही नव्हेत आणि त्यांना आपल्या आर्यधर्माचा स्वागृहाचा आणि स्वकीर्तीचा प्रभावच ठाऊक नाही. ह्या पानपतऱ्या रणसंग्रामाची कल्पना मनांत येताच हे माझे मस्तक मणाणून जाऊन क्रोधाने संतप्त होते. अंगावरील रोमांच थराळून सजीव होतात. ह्या स्नायू स्थूल होऊन शरीर फुगू लागते. ह्या हातांची मुठी तळवार प्रण्यास शिव शिव करितात. आणि अंतःकरणांत बवनांचा चक्काचूर करणाऱ्या विचारांचा कलंडळ होऊन जातो; व जिकडे तिकडे रक्तपात आणि सूड ! सूड ! हेंच दिसू लागते. हे स्वर्गस्थ यक्ष गंधर्वानो, तुम्ही आपला अतुल्य प्रताप माझ्या ठायी प्रदेस करा; हे सहस्ररश्मी दिवाकरा तुम्ही ते प्रखर तेज माझ्या शरीरावर चमकू दे. हे दिक्पालांनो, ह्या माझ्या शरीराचे संरक्षण तुम्हाकडून होऊं या; हे अग्नीनारायणा, तुम्ही ती जाण्वल्यता माझ्या ठायी वसू दे; हे वायो, तुम्ही ते चापस्य मला मिळूंदे हे भीमकर्मा वृकोदरा तुम्हा पराक्रमाचे स्मरण मला वारंवार होऊंदे, आणि हे द्रुष्ट पिशाचराक्षसांनो, तुमचा तो दुष्टपणा माझे हातून हे घोरकर्म करण्याला. काहीं बळ मजकडे येऊंय. म्हणजे ■■■ म्हणता त्या भयाना ह्या लोकावरून हुतकावून देऊन शेवटी त्यांनी केलेल्या घोर पातकाचा यमधर्माजवळ शाळा देववून कृतकृत्य होईन तर नांवाचा रावोबा ! नाही तर जन्माला येऊन न्यर्थ ! न्यर्थ ! मतेला आणि पित्ताला श्रम ! सूड ! सूड ! (जातो.)

प्रवेश ४

स्थळ—पुणे येथील पेशव्यांचा वाडा कांहीं सरदार बसले आहेत. नाना०—अहा रे, माझ्या शूरांच्या बघ्यांनो, हे ते पानपतऱ्या, तर मग असे स्तब्ध का बसलात. (तळवारीस हात घालिताना.) उडवा उडवा ह्याची कोसकी. आमचे ते सुभेदार महदाराब होळकर कोडे आहेत ! अनां जाणवें. करा कर, पेशव्यांची कसूर.

बाई०—छे, सुभेदार इल्ली येथें नाहीत.

नाना०—मग, ते ते, कोण लांब दाढांचे मिवा साहेब.

बायु०—काय कारावे बुवां आतां ह्यांना.

नाना०—(०.१काशाकडे पाहून) अरे, तो पहा विश्वास कसा स्वर्गलो तें चढत आहे तो. बाबा विश्वासा, ती नाहीरे स्वर्गाची वाट. इकडे ये इकडे. तूं स्वर्गलोकीं रहा आणि मी वर जातो. बस, बस येथें; (जवळ असलेल्या सरदारास गादीवर ओढीतात.)

बाई०—सरकार, हे काय? आपण थोडा विचार करा.

(राघोबा दादा येतात.)

नाना०—(राघोबास पाहून) आळा, आळा; माझा भाऊ. (फुन्हा पाहून) हो, हो, तोच तों; भाऊ, भाऊ, कुठे ती स्वर्गाची वाट? नको, नको; नकोच चुकू ती. हा पहा अबदल्ली त्याच रस्त्यानें जात आहे.

राघो०—(सखेदाश्रय होऊन.) नानासाहेब, आपण हे असें काय करितां? भाऊ गेले आहेत स्वर्गलोकींचें सुख भोगायला आणि तुझी आझी मात्र राहिलीं आहेत ही अकीर्ति ऐकायला आणि हे केश सोसायला.

नाना०—काय, काय; तूं भाऊ नाहीस. तर, मग तुझे येथें येण्याचें कारण. हे अहमदशाह—

राघो०—नानासाहेब, हा आपला राघू आहे; आपण अमळ शांत व्हा.

नाना०—हो, हो, साजोच शांत. पण उचळ तळवार. घे, घे; भाऊचा सूट. अरे, गेला तो. आणि तो चोरासारखा उभा कोण ? कोण झणजे तूं तोच;

राघो०—(दुःखानें) नानासाहेब, आपण असें करायला मला तरी कशाळा जीवंत ठेवितां. आणि खरोखरच आपण पानपतावर जाण्यास सांगितलें तेव्हांच जातो, तर हे आज पहायला तरी का लागतें. ईश्वर, काय तुझा हा आझावर कोप ! आसचे पाठिसले भाऊसाहेब आणि नुसतेच एकादे बेळी विश्वांती देणारे विश्वासराव आम्हांपासून दूर केलेस.

तसेच शिद्यासारख्या स्वामीभक्ताला मरणोत्तरही तेंच त्रीद राखण्याला ठाविलेस. आमचे सगळेच आधारस्तंभ उपटून टाकिलेस आणि सर्वांचे पाळकाची आज ही अशी स्थिती केलीस. आणि तें सर्व पहाण्याचा व पहाण्याचा प्रसंग मजवर आणिलास ! खरीत नको, नको हा मला जीव ! पण छे ! हे काय राबोवा ! नुकत्याच केलेल्या बोर प्रतिज्ञेचें स्मरण कर, क्षत्रियांना शोक काणें उचित नव्हे. (थोडा वेळ थांबून व बाबुजीनाइकाकडे पाहून) नाईक परमेश्वरानें आम्हांवर मोठा कठीण प्रसंग आणिला आहे. आतां ह्यांतून तुमच्याच बळावर पार पडायचें आहे. नानासाहेबांची तर अशी स्थिती झाली. आणि पानपतक-डर्ची तशी भवस्था आहे. पण ह्या वेळेस जर ह्या शिखानद्यांचा उत्कर्ष होऊं दिला, तर ते हां हां झणता आपला एक एक प्रांत काबीज करून ह्या पेशव्यांच्या राज्याची ह्या आर्थधर्माची आणि आपल्या पूज्य देवतांची धूळघाण उडवतील; अणून आपण त्यांचा समाचार घेऊन त्यांना आपल्या या राष्ट्राच्या सीमेपार केले पाहिजे. अशा संकटसमयी हें तुझास फारसे कठीण वाटत असेल पण वीरांना तें तसे वाटतें कामा-नये. त्यांनीं मारतां मारतांच आपली गती लावावी. पण जीवाच्या आशेनें क्षात्रधर्माविरुद्ध भेकडपणा पतकरून नये. मला तर ह्या गिल-च्यांनां केलेली एकेक निर्ध कृती आठवली झणजे त्यांचा केव्हा सड घेईन असें होऊन जाते. आणि मी आतां तो घेण्याला जाणारच. तुम्ही नानासाहेबांना औपधोपचार करा व पर्वतेश्वराला रुद्रावर्तनाचें अनुष्ठान बसवा. तारणार किंवा मारणार तोच समर्थ आहे आपणा पामरांच्या प्रयत्नांनीं काय व्हावयाचे आहे. अशा प्रसंगीं मी नानासाहेबांना सोडून जावें हें अयोग्य तर खरेच, पण गिलच्यांचा सड न जेणें, हें त्याहूनही अयोग्य आहे. माझ्या ह्या जाण्यानें मी निर्दय असें लोक मला म्हणतील तर मी तें सहन करीन; पण ही झालेली अकर्मि आणि त्या शिखानद्यांचा उत्कर्ष नाही मी सहन करणार. आतां जास्त सांगायला नकोच. तुमाला झणजे नानासाहेबांची काळजी नाही असें नाही. मला बरचेवर पल्ले मात्र पाटवीत असा. (नानासाहेब दडबडू लागतात.) न्या, न्या, त्यांना आतां आत. आणि स्वस्थ निजुं द्या. वयनीला सांगा कीं मी पानपतका गेलों अणून आतां त्यांना विचारण्याला घेण्याला वेळ नाही

(सर्वाकडे पाहून) आमचे मराठे बऱ्याच कोण कोण आहेत बरोबर पाहण्या तयार. (बाबुजी नाईक नानासाहेबांना उठवितात)

नाना०—बाबो. भाऊ, तु कोणीकडे रे बोलत आहेस. हां हां तिथे कां (नानासाहेब व त्यांच्यामागे बाबुजीनाईक व दोन तीन मेढक्या जातात)

राघो०—काय ह्या हिऱ्याची ही दशा. असो, सरदारहो; आपणा कर्त्रीची ही प्लान बदनें पाहून लोकांना आपणास वीर झगण्याची शक्ती उत्पन्न झाली आहे. ज्या वीरांना विजयश्री मिळाली असते. ते आनंदाने डोकं लागतात. त्यांचे स्वर्गस्थ बाळवडील पुत्रांची कीर्ति ऐकून मोठी धन्यता पावतात. अप्सरा आणि देशगण अंतरिक्षांतून त्यांच्यावर पुष्प वृष्टी करितात; आणि सर्वत्र भूमंडलावर त्यांची ख्याती होते. तेच अपयश आले तर त्या योद्ध्यांची मस्तकें क्रोधाने मणानून ते प्रतिकृतांताप्रमाणे दिसूं लागतात व शत्रूंना कंठस्नान घालणाऱ्या प्रतिष्ठा करितात. हा त्यांचा निश्चय पाहून त्यांच्या मृत पूर्वजांना विजय-श्रीने प्राप्त झालेल्या आनंदाहून अधिक धन्यता वाटते. व ते स्वर्ग-काहून शाबास, शाबास, झणत असतात तसेच स्वर्गाचे देव त्यांचा हा कृत संकल्प पाहून, आश्चर्य चकीत होतात. व रण मैदानाच्या आकाश मार्गी त्यांच्यावर पुष्पांजुली टाकण्या करितां, त्यांना विजय मिळण्याची वाट पाहत असतात; आणि भूलोकीचे जन त्यांचे ते विरुक्षण धैर्य पाहून थक्क होतात. व त्यांची कीर्ति गातात. पण जे युद्धांतून पराङ्मुख होतात, जे शत्रूंचा उत्कर्ष साहतात, त्यांचे मनच त्यास खात असते. त्यांची पितरे त्यांना धीःकरितात दन आणि देवांगना त्यांचा भिन्नेपणा पाहून बाके मोडतात. आणि जिकडे तिकडे अपकीर्तीचा डंका गाजतो. मग आपल्यावर अशा प्रसंगी ह्या सर्वांचा कोप झाल्यावांचून राहिला नसेल. त्यांतून आपण सजीव आहोंत तोपर्यंत ह्या अपयशा बद्दल खरे मराठी राठ्यांचे अभिमाना, आर्य धर्माचे कडे भक्त, आणि स्वदेशाची उन्नती इच्छिणारे महात्मे तर आपणाका कुशदुर्नी बोंच-लील. व ते मरणाहून मरण होईल. (थोडा वेळ स्तब्ध राहतात. कोणीच बोलत नाही तेव्हा.) बोरहो, नाही, नाही हे तुमच्या मनास

मित त्या यवनांनीं तुमच्या चार लक्ष जातीबांधवांचे कंठ चरचर करविले, तुमची मुबलक संपत्ती लुटून नेली, तुमच्या देशातील सुंदर स्त्रियांचे हिरावून घेतली. तुमच्या राज्यलक्ष्मीवर आनीं डोक्या ठेविली आणि तुमचा धर्म भ्रष्ट करण्याचा ते यत्न करितात हे प्रत्यक्ष तुम्ही डोक्यांनी पाहून घंटाप्रमाणे खाली मान घाळिता ! तुमच्यातले ते शोध, ते क्षात्रतेज आणि तो देशाभिमान गेल्य तरी कुठे ! पहा, उद्यां तुमच्याच स्त्रिया ६ मुलेंही तुझाला हसू लागतील; ७ तुमची निंदा करतील. त्यांनाही वीरपत्नी आणि वीरपुत्र झणवून घेणें फार आवश्यकें. वीरहो, तुम्ही ह्या आर्यजनोचें खरे पुत्र असाल, तर तुमच्यात घोडा तरी अभिमान उत्पन्न करा आणि त्या शत्रूंच्या अनेक नांवांच्या डोक्यापुढे आणा. झणजे तुमचे अंतःकरण क्रोधाने भरून जाईल ! तुमचे शरीर स्फुरण पावेल. आणि त्या यवनांचा सूड घेणाऱ्या निचाराची तुमच्या मज्जातंतूंत एकच मोंधळ उडून जाईल. आणि तुम्ही लडणास हात घालाल आणि जिकडे तिकडे शत्रूंच्या रक्तांचे पाठ वाहण्यास लागू अशी घोर प्रतिक्रा तुम्हांच कराळ.

शिताळे:—दादा साहेब, गिळण्या झणजे काहीं सामान्य नाही आजला. आपण पहिल्या हिमतीवर हे भाषण करित आहा; पण आपल्याला आतां कोणाचें पाठबळ तरी आहे का ? शिंदे गेले, पवार गेले, समशेर बहादूर गेले, इब्राहीमखान गादीं गेले, मेहेंदळे गेले, सांगविस्त तरी कीती ! आतां राहतापैकीं तुम्ही आहा आणि हे वांकडे राहिले आहेत की नाहीं डोके हालवायला. बरे, आपल्या जेवळ अशी सैन्यसामुग्री तरी किती उरली आहे. आवची पन्नास साठ हजारच ना, आहो, चारलक्ष सैन्य आणि गंडीस मांडी देऊन भिडणारे मोठे त्यांचा शेवट तसा झाला. आता—

दादा०—शिताळे, काय हे नामर्दपणाचे निचार ! नाहे, तुमचे काय झणणें आहे ?

नाहे०—झणणें काय असायचें. सुमेदार महाराज हळिहला-
करण्याची जेथें ती अगत्या तेथें आमी काय करणार. बाकी धन्याचा
हक्क होत आहे तर तयार आहे हा आपल्या बरोबर यायला.

दादा०—आहो, लढत घळत बोळ्यावर बसवून मग तो काय तरी मागणार ! बरे आहे; बांडे, शितोळे, तुझाळा अजूनही शत्रूंचा सड्ड्याचा असें वाटत नाही ना. धिक् धिक् तुमचें जिणें ! तुझी आतां ही अपेक्षानें काळी ठिकर आलेलीं तोंडें दडवून ही आर्यभू निर्बीर झाली असें करणार ना ! आणि तिळा कलंक लावणार ना ! अहो, आपणा हिंदुच्या शिवांही त्या दुष्टांच्या नीचेतेची सीमा पाहून क्रोधानें जळकळत अमीनीवर हात चोळून त्यांचे बाईट खिंतितात ! पण तुझाळा तसेंही वाटत नाहीना ? काय हा तुमचा नामर्दपणा ! त्या विधात्या कडून तुमची ही नरतनु करण्यांत चूक झाली असावी. आतां हातांत कांकणें भरून वेपार कर. झणजे यापुढें जर शत्रूंनीं तुमच्यावर चाळ केळीच तर एका एकी मारलें जाणार नाहीत. ते तुझाळा खिया झणून सोडून देतील. किंवा आपल्या गोटांत खेचतील. आणि तेथें तुमचें खों रूप बाहेर पडल्यावर एकंदर हिंदुच्या नांवाला चांगलेच भूषण येईल ! व आपली कीर्ति आजराभर होईल ! नका येऊ कोणी तुझी आतां. हा शवोबा वेपार करून अबदल्लीकडे जाणार आणि संधी साधून गिलघ्यांचा सड्ड उगवून वेणार ! रहा, रहा; तुझी जीवंत रहा ! (जाऊं लागतो)

बांडे०—दादासाहेब आमच्यांत कांहीच पाणी नाही असें आपण समजता काय ? बरे आहे. पहा; ब्रह्मदेव नरतनु करण्यांत चुकला आहे की काय आहे ते. ■ आपणा बरोबर येण्याला तयार आहे. हजार पांचशें शत्रूंना हात दाखवून नामर्द आहे की, मर्द आहे हे आपल्याला दाखविणार.

शितोळे०—दादासाहेब, आपल्या ह्या मावणींनीं आमचीं काळजें दुर्भंग झाली. आझी इतका वेळ केषळ आतां कितपिहि लढलों तरी जय प्राप्तीची आशा नाही, झणून स्वस्थ बसलों होतो. पण आतां जी एवढ्या सैन्यांनीं गती मिळवीली तीच मिळविण्यास निघणार आपणा बराबर. आझी मरणाळा भितो असें मुळीच नाही. मरण हें केव्हांना केव्हां तरी येणारच. तेव्हां तसें होण्यापूर्वीं आमच्या ह्या काळ्या टिकार झालेल्या तोंडाचा प्रभाव तरी दाखवूं.

दादा०—शाबास माझ्या बोर हो, तुमचा ही बीरश्रीची आवणें ऐकून जो आनंद झळा आहे, तो सद्धानां वर्जन करितां येणार नाही. तुमचा हा उत्साह पाहून मी आज त्या कष्टाचा पुरा समाचार घेतल्या असेच समजतो. उत्साह असल्यावर काम होणार नाही. मारी उदबू त्या गिळण्याची कसक. बर आहे जाता, आतांय आतां निवण्याची तयारी करावची आपली. तुम्ही आणि इतर कडान मोठे सरदार झालां आपल्या सैन्यांत ही वर्दी घाबी. कर्चास कोणास टंचाई असेच तर तों मळा कळवा खर्चाय्य काहीं मुळीच मार्गे पुढें पाहू नका. आज इतका नाश झाला तो आता आपणास जय मिळाल्यास सर्व भरून येईल.

बांदे०—आणि जिकडे तिकडे कीर्ति गाजेळ.

शि०—मेळांच तर बीगांची गती पावू.

दादा०—मरण ! मरणाचे नांवही नको ! अहो, युद्धास जातांय ज्यांच्या दृष्टी पुढें मरण दिसू लागतें त्यांनाच तें आस होतें. मरणाची ज्यांना कल्पनाच नाही ते त्या युद्धांत अमरच होतात. बे; आपणाका जाववेळ तितके लोकर गेलें पाहिजे. कारण दुराणी आनंदांमै आणि निर्भयपणानें चैन भोगीत पडलें असतील. त्यांना तसें माठलें कीं आपलें हेतु गेलेंच सिद्धीला.

बांदे व रितोळे०—चला तर चला, युद्धाची नोंदत करून सगळ्या सरदारांना आणि सैन्याला हुकूम करूं निघण्याचा.

(जातात.)

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ९

स्थळ—पेशव्यांच्या बाळ्यांतील मागील बाजूचा दिवाणखाना.

आनंदी बाई एकटीच बसली आहे.

आनंदी०—प्रेम ! प्रेम उत्तम करणें सगळें आमच्या कडे आहे. थोडे कसाबं नाहीतर ओढून चंद्रबळ आणावं. झणजे लागलेच पुरूष समजून करायला. बरं अशी समजूत घातल्यावर आझी लागलेच. त्यांच्याशीं प्रेमानें बोलतो कीं काय ! त्यांना अर्जवें करायला लावायचें. हें प्रेम बरं बरच आहे म्हणून झणायचं, आणि सांगितलेकें ऐकायचं. कसं पण मुक्यांमै देवानें आमच्या ताब्यांत दिवें आहे. पण हें नत-

तेंच नाही तर लहानपणी वळी घापथा होऊन. आली त्या वेळच्या त्या
 झपथा आणि ती वचनं कळताहेत कुणाळा ! त्यात मर्मा नवरी लहान
 असली मग तर विचारायलाच नको ! पण लहानपणाच्या लहानत मोठी
 मोज असते नाहीं ! नाहींतर आमचें हें दुसरें लग्न ! लहानपणा वेळीं स्वारी
 केवढी आणि मी केवढी. पहिल्यांदा काय जे ते माझी चेष्टाच करी,
 तेव्हा मला कसं भोशान्तर्या सारखें होई. पण, आतां त्याचं काहीं
 वाटत नाहीं. स्वारी कशीं अगदीं अर्ध्या वचनांत ! नाहीं तरी जिकडे तिक-
 डे हें असेंच आहे. दुसरी बायको झणजे काय ! एक अमोलिक चीज !
 आणि किती किती तरी तिच्यावर प्रेम ! अगदी मन दुखवून बोलायचं
 नाहीं. हें मलातर कसं चांगलं अमुभवाला आलं आहे अगदी. पण कां
 नये होऊं असं ! समजलेल्या फुग्याचा आस्वाद घेत असतां, तें जर चुर-
 दून गेलं; तर दुसरं कोणें सुद्धा नये झणून नको कां जपायला !
 आणि त्यातून नवेपणा ! मग तो कोणाळा नाहीं प्रिय ! बरं तिकडून तर
 माझ्या गुणाची आणि रूपाची किती किती तरी वाखाणणी होते. कां
 मी अशी रमा आहे ! कां आहे तरी काय ! हो खरच, रंभाच कशाळा
 हवी ! मेळं हें तादण्य आलं किमई झणजे जी ती चांगलीच दिसूं
 लागते. त्यात रूपानं चांगली असल्यावर मग तर पहायलाच नको
 (जवळ असलेला भारता घेऊन व त्यात पाहून) माझ रूपही काहीं
 वाईट आहे कां ! जें तें चांगली चांगलीच नाहींका म्हणत. पण मला
 असा गर्व होणे चांगलं नाहीं छे, छे, नकोग वाई हा गर्व. लक्ष्मी,
 माझी झाल्या सारख्याचा गर्व जर शेवटास गेला नाहीं; मग मी तर
 काय यःकथित पामर. पण मेळं तें कोणतं बरे गाणं ! किती किती तरी
 दिवस झाले आहेत तें झणून; पण मी तें विसरयची नाहींच. मी ते
 लहानपणीं पाठ केलेलं आहे लहानपणी पाठ केलेलं कधी विसरत
 झणतात. (जाठवल्या सारखें करून) हो, हो, जाठवळं. हो, हेंच ते

गाणें.

लक्ष्मी सावित्री गौरी कुणि एके दिवशीं । गर्व करूनी
 झणती चौथी नाहीं आझा संदर्शि ॥ त्रिमूर्त स्वामिनी ।
 आझी तिचीजणी ॥ तेव्हां तेथें अकस्मात आले
 नारद मुनी । विनवूनी अति आदरें ।

छोगीनी ॥ आशा सारीली । कोण असें त्रैलोक्यी ॥
 चाल ॥ नरद वदे त्या प्रती, त्या प्रणी । अनुसुया अहं
 साध्वि ती; साध्वि ती । आहे चित्रकूट पर्वती, पर्वती ॥
 चाल ॥ कुणी गर्व नये की करूं । अभिमान नये हा
 धरूं । तुझा मी विनयी, विनयी कर जीवून, गर्व सो-
 डून, सुखामें नांदा ॥ चाल ॥ इतुके वदुनी, वदुनी ।
 नरद गेलें स्वस्थानी ॥ तळमळती तिथी निज भुवनी ।
 लिख त्या स्वमयी ॥ चाल ॥ आजे तशांत प्रयही देव ।
 जाणिला तयांचा माव । केळें बहुत परी उपाव । तरी
 नकळे तयांची माव ॥ चाल ॥ मग झणे उमा, आणि
 रमा, आपुण्या पतिळा । जळो आमुचें जिणें, हें का-
 जिरवाणें, मान न उरला ॥ चाल ॥ त्या अत्रिप्रभ-
 व्या परिगृही तुम्ही त्वरे । दास्यत्व करावा छावा आ-
 ष्टा करे । नातरी हरावें सत्य तिचें तें बरे । तरी आ-
 ष्टी तुमच्या तुम्ही आमुचे खरे ॥ चाल ॥ हें तुम्ही जरी
 नच करा, नच करा ॥ जीवीत आशा नच धरा, नच
 धरा ॥ चाल ॥ आमुची, आण की साची, ह्याच पाव-
 षी । देऊं की प्राणा, देऊं की प्राणा । निश्चये जाण
 ॥ चाल ॥ ते झणती तया लागून, ते झणती तया
 लागून । वृथा अभिमान । नका तुझी धरूं ॥ मरम क-
 रील तो आशा ॥ अनुसुया सतीचा भगाव आहे अहिमा ॥

(राघोबादादा प्रवेश करितात आनंदीबाई काजून उभी राहते.)

राघो०—हं चालू दे तें पुढें. बंदका ! नको, नको आतां उभे सहा-
 वण. पुरे आहे ही मर्यादा. नैस खाळी नैस.

आनं०—आपण बसला की, बसलेच मी.

राघो०—बरे आहे. हा वे मी बसलों (बसतो) आतां तर बससि-
 ल्या !

(आनंदीबाई अंतरावर बसते)

राघो०—अशी दूर काय झणून ! आतां येथे दुसरे कोणी नाही
 कधी, कधीच नाही !

आनं०—असं आपल्या कडून कोळणं झाकं झणजे बरं । व्या
आठे जवळ. (जवळ जाऊन बसते.)

राघो०—अहा, आतां माझ्या सारखा धन्य कोण आहे. (तिच्या-
हनुवटीस हात लावून) ईश्वरानें मला हे अमोळ रत्न देऊन सगळ्या
पृथ्वी वरील सुखें एके ठिकाणी आणली आहेत. बरे आहे. मलाचा तो
'अगध महिमा' कोणत्या झणा ? झणा पाहू एकदां.

आनं०—पुरे झाकं मेळं. आतां त्याचं काय करायचं आहे.

राघो०—समजळो, समजळो. एकून तो अगध महिमा आपलाच.

आनं०—इश ! माझा तो काय अगध आहेना.

राघो०—कां, नाही का; हें आपलें तारुण्य आणि ते होळें, ठे,
ठे; या कटाक्षाकडे मळतर नाहीच पाहवत जुवा.

आनं०—पुरे मेळं. मी हे कां झणत होते. मी तें उक्ती, पार्वती
जांना रूपाचा गर्व झाला होता, त्याचं ग्राणं झणत होते हो.

राघो०—असें असें मग तूही तशी गर्व होण्यासारखी आहेसच.

आ०—हो, कुणी खरेच म्हणत नाही. मला कां समजत नाही
ही, आपलें मला गोड वाटावं झणून झणायचं हें

रा०—ठे, ठे; असें नाही, मी खरेच झणतो हे. पुरुषांचे झणजे,
झणजे स्त्रियांना असेंच वाटायचें नाही? मगते त्यांचें कितीहि अंतःक-
रणा पासून असो आणि कितीहि खरें असो.

आ०—मी हें आपल्यालाच झणतें असें नाही

रा०—तर मग ?

आ०—बायका इतक्या बाळांजण्या सारख्या नसल्या तरी पुष्कळ
पुरुषांच्या तोंडातून त्यांचं वर्णन केलेकं ऐकतें. मग नाहीकां ते गोड
वाटावं म्हणून आणि वेळे पुरतं.

रा०—असें तुझाला वाटत असेल पण खरेच पाहिलें तर, अशा
ज्येष्ठ्या वेळीं त्यांना त्या चांगल्याच दिसतात, काय असेल तें असो.

आ०—पण करायचंय काय त्याचं आतां. आहे, सगळं आपलें
प्रेम मजवर आहे. मी कुठें नाही झणतो.

रा०—मग हा सगळ्या विनोद तर ! बायकांनीं एकांत प्रसंगीं असा
विनोद करून पुरुषांचा अंतः पाहण्याचा अशी रीतच पद्धत गेली आहे नाही.

आ०—आणि पुरुषांनी बायलांचा उगीच चेष्टा करून जाय संतापायला काबायचं असंही ठरलेच आहे नाही.

रा०—अगे तो संताप पण आनंदाचा संताप. आम्ही अस करून हे सगळं सोटं धटकं कीं, मग किती बर आनंद होतो.

आ०—खरंच, आपण कधी आनंदानं पुष्कळं पुष्कळ भोवत बसले असं तर नाहीच झालं. नेहमी नेहमी आपल्या त्या लढाया.

रा०—(आपल्याशी) काय, ही तर आनंदमेखवर चढली आहे. अतो जर पानपतकडे जावयाची हकीगत हिका सांगितली तर हिचा हा आनंदमेख सगळ्याच दासळणार आहे. पण हे इतक्यांत सांगूच नवें. समित सांगत सांगवें झगजे बरे. (उघड) राख मिळवायचें झगजे तें बरीं वसून कां मिळणार ? कां दरबारांत जाव जाव वाता ठेकून मिळणार ? त्याला लढाया ह्या केव्हाच पाहिजेत.

आ०—मी झणतें, पण करावचय काय त्या राख्याचं. मनुष्य आनंदांत आणि समाधानांत असलं झगजेच कायते सुख. लढाईवर जावून जाव धोक्यांत घालायचा आणि दुसऱ्यानाही काळजी करायला काबायचं हें कुठलं सुख. राजाला सुख नसतं झगतात तें खरं आहे.

रा०—राजाचें सुख ! आणि कोण त्याची बरोबरी करीक. राज्याचें आपल्या प्रजेचें नर्तानें पालन केलें आणि प्रजेनें त्याला अंतःकरणा पासून चांगले झटलेले ऐकिले झगजे त्याच्या इहलोकिच्या सुखाला तर खीझच नाही. पण स्वर्ग कोणीही त्याला अभय सांती मिळतें.

आ०—असेक राजाला हें सुख, पण आपल्याला काय त्याचं.

रा०—हा वेडे. नाना आणि मी भिन्न आहोत असं कां तूं हस जतेस. जें नानाचें सुख, तेंच माझे सुख. आणि नानाचें सुख तरी काय आमच्या वरच आचलून. आम्ही लढायी जिकावी स्वधर्माचें रक्षण करायें, आणि परक्रमाचें वर्चस्व आम्हावर आलूं देऊं नये तेव्हाच नानांना प्रथम आनंदी म्हणणार. मग प्रथम आम्हाला आनंद आणि सुख कीं त्यांच्या लढाईत बीरांना जव मिळाला झगजे त्यांना जो आनंद होतो त्याचा अभय त्यांच्या स्वाभ्याच कुठणार. त्यांच्या त्या सुखाचा स्वर्गसुखाची कोण कोणती नाही

आ०—आपल्याला झोत असं तसा आमद, पण आपला जाहीना होत तो. कदाईवर गेले झणजे काय असेल, कसं असिल, हेच म्हणत मग्नदिवस कंठ्याचें घालें. आमचें सगळें सुख, समाधान, आनंद देवाने आपणाकडे ठेविळ आहे, आपण दिवंत तर मिळणार आम्हाला सुख.

रा०—मग आम्ही तरी कां नाही देणार सुख. म्हणशील ते तयार आहे, हा करायला.

आ०—मग कुठें तर मी कदाईवर जाऊं नये म्हणून म्हटल्यावर ऐकणं होतं

रा०—आम्ही कदाईला जाऊं नये ह्यांचें तुमचें समाधान आहे काय ? बरे, आम्ही कदाईला गेलो नाही; तर होईल तुमच्या मनासारखें, पण मग आपला वाटेक कां ह्यांत समाधान ?

आ०—मेळ नाही वाटणार, झणून:—

रा०—झणून कशाचा आपला समाधान नसतें आपल्याला वाटतें आहे ऐकून. आतांच ह्या पानपतऱ्या कदाईत अरज्य होऊन हे आमचें तोंड काळे ठिकर झेळ आहे हेही चांगळेंच झगायचें.

आ०—छे, छे, असं नाही चढणार मज कडून. असं समजणारी कायकी राक्षसीच समजायची. जें आपल्याला सुख तें आपला सुख आणि जें आपल्याला दुःख तें आपला दुःख.

रा०—मी तरी तेंच झगतो, आणि स्त्रियांचा शास्त्रोक्त लग्न धर्म तोच आहे पुरुषांनीही स्त्रियांना आनंदांत ठेवणे हे कर्तव्य कर्म आहे. जर पुरुष किंवा स्त्रिया निष्कारण एकमेकांच्या असमाधानाचा कारण झालीत, तर मात्र तो त्यांचा धर्म नव्हे.

आ०—बरे, पण आपणाकडून जेवढे सुख व समाधान यज्ञ देव-देवतां तेवढे देणं तर आपला धर्म आहेना ?

रा०—अणि ज्यापामुन आपला समाधान आहे त्यांत आपल्यालाही तें असतें पाहिजेना ?

आ०—नाहीं कीण झणिक त्याला.

रा०—तर मग मोठ्या समाधानाची एक माहिती देणार आहे मी तुला.

आ०—सांगा, सांगा; काय आहे ते.

रा०—छे, पण नकोच.

आ०—मेळं मग म्हणावचं कशाळा सांगते म्हणून! की कुणी मागं लागलं होतं सांगा सांगा म्हणून.

रा०—सांगतों, पण नीट ऐकून घेईल तर.

आ०—ऐकून न घ्यायला काय झालं.

रा०—हं पहा, ह्या पानपतण्या लढाईत आपले भाऊसाहेब व विश्वसराव आणि पुष्कळ सरदार त्या गिळगुप्तीची नाहीत केले व फार विनाश केला. ह्याचा सूड उगवायचा मग आहोना समाधान.

आ०—तरी मला वाटलं की, लोकर सांगायचा होईना तेव्हा काहीं तरी असं असेल म्हणून. काय मेळं तें समाधान.

रा०—तूं ऐकते म्हणून म्हणालीसना आणि माझे समाधान तें तुलें समाधान असं कबूल करतेसना.

आ०—ऐकलं आणि झटलं पुरे तें.

रा०—ह्या वेळेला असे केले तर मग आपलें सगळें सुख, सगळें वैभव नाहीतें हांगार, मग समाधान कोटचें. आणि तेही झाले तरी भाऊ सारखा बंधू गेल्याचा सूड घेतल्या खेरीज मला तर सुख नाहीच नाही.

आ०—असं, असं; ऐकून आपल्या मोठण्यांत निश्चय नाही. सदाशिव भाऊजीचं आन् आपलं लढाईवर आप्या संवेची भांडण झालं. आवेली म्हणणं झालं की, 'मी त्या भाऊचं नांवही घेणार नाही, आणि अतःपर त्याला मदतही करणार नाही, तो जातो आहे कदायाना तर कळू दे त्यालाच लढाया. मी आतां म्हणून लढाईला जाणार नाही.' आणि आतां हें असं बोलणं. मग मला प्रथमच कशाळा सांगायचं होतं की 'आतां पासून तुंही भाऊशी मजप्रमाणेच वाग' म्हणून.

रा०—असें बोललों तरी नको का जायला लढाईला. आणि आतां मी भाऊला कोठे मदत कायला जात आहे. भाऊ तर जेजोच, पण पेशव्यांच्या अपयशाचा डंका पाजतो आहेना. त्याबद्दल लोकां कोणाला नाहीं दैविलीक.

व्यर्थ. पुरुष निर्दय, कार्यसाधु, भागि क्षिपांना फसाविणारे झणतात तेच खरं. आपण तरी त्या बाहेर कुठचे असाल ! फार चांगळ जाणार तर जा. पण मी जर नांवाची—

रा०—तुं तर आहेसच नांवाची. तुला बिन नांवाची कोण झण-
णार. पण हे सगळें रामांतच कां ?

आ०—एगाचें असो. बाहीतर कोणाचें असो. जायला संगितळें
खरं.

रा०—तसें कां होईना, पण प्रेमानें जायला संगि पाहुं
वरं एकदां.

आ०—नको आहे आतां विचारायला. जा झणून संगितळें-
आहेन आतां, तेच प्रेमाचें समजा झणजे शाकं.

रा०—खरं जाईना हे.

आ०—खरं आहे, अगदी खरं आहे; झळं आतां, कां आजखी
पाहिजे सोपायला ?

रा०—वरं आहे जातो तर आतां. (पडद्यांत दादासाहेब, दादासा-
हेब झणून हाक मारितात.) हे पहा, माझे रणशूर बिर मला हाक
मार्हात आहेत. जातो तर, मात्र हा रागसोळा. (जवळ जाऊन हनुवटी
धरितो.)

आ०—पुरे भेकं मला, नाही आवडत हे. आपल्याला जायचेंच
मग कशाळा माझ्याशी बोलायचें.

रा०—जायचें तर खरेच, पण तूं संगितळें पाहिजेसना. संगि
वरं एकदां जा झणून. माझे वीर बहादुर माझी वाट पहात आहेत.

आ०—संगितळेंना जा झणून.

रा०—वरं आहे तर येतो. तूं कांहीं काळजी करूं नकोस. स-
र्वाना सुरक्षित ठेवणार परमेश्वर समर्थ आहे. आपला सगळा भार
त्यावर असला पाहिजे. (जातो)

अन०—गेलेजना. मी म्हणत होतें की, स्वारी माझ्या अर्धा
बचनांत. पण सगळें व्यर्थ. (थोडे थांबून) वरं आहे. झजावं.
क्षिपांनीं पुरुषांना मोड करीत पाळवा हे मी. जर जाणत असेन, तर

आतां आस्थार सांगितलेकं ऐकविनच ऐकवीन तरच नांजी आनदी. मात्र जगद्देनं सुखित आणवं त्यांना; येवढंच तिजपाशीं आगत आहे मी.

(पटदा पडतो.)

अंक ३ रा.

प्रवेश १ का.

(सुगुणा गिळ्यांच्या अटकेत आहे असा प्रवेश होतो.)

सुगुणा:—परमेश्वरा, काय ह्या अमागीवर हा प्रसंग आणकास ! पण परमेश्वराकडे तरी काय ह्याचा दोष ? मी होऊनच हें संकट आपल्यावर आणलें. तिकडून मला चांगलें सांगणं होत होतं की, कढाईवर जाताना खियांना बरोबर नेणं चांगलें नाही. पण माझाच हट्ट, की न्या मला बरोबर हाणून. मग तरी काय माहित की असा प्रसंग येईल हें. बरं आतां कायचं काम सापडलें खरी मी ह्या दुष्टाच्या ताबडीत ! आतां काय होईल तें खरें. मेला तो बादशहा तरी किती अभय आहे. मजवर पापट्टी ठेवून माझ्याशीं मोठ्या प्रेमानं बोलायला येतो. बरून बोलण्यांत काय पण साखर पेरतो; जसं कांहीं कोणी हजेर की, ही अवला खी ह्या संकटांत पडली; हें पाहून त्याका फार आईत वाटतं आहे. पण मेल्याचं तें कुणकारस्थान समजण्याइतकी मी दुबळी नाही. (थोडा वेळ थांबून) नाही, मी पुष्कळ कहाणी आहे. पण आतां काय करणार; ह्या मांगांच्या हातांत सापडलें आम्हांना ! आतां माझी लाज राखणं देवाकडं आहे. श्रीकृष्णानं द्रौपदीची विटंबना होऊं दिली नाही असं मी कथेंतून ऐकलं आहे. तसंच माझ्या बाबेळीही तो गोपाळ धाव देईल तर ह्या नीचाच्या हातूनही माझी सुटका होईल. (किंबित् थांबून) पण काय कायची आहे माझी सुटका होऊन ! माझा प्रियकराची जर कांहीं मळती सळतीच गती साळी असेल तर माझा ह्या जीवीताचा काय उपयोग ? मला इथंच मरण आलेकं बरं ! पण मला, देवा तूं माझी देवून सुटका कर. हाणजे मी माझे जीवीत-

नाच इहलोकीं नपळेच तर आभ्यासोवर सहगमन करीन. आणि जे ते जिवंत असतील तर सगळे त्रिभुवन पावानीं तुम्हून मांची भेट घेईन व कधीच वियोग न व्हावा हाणून मानां घट्ट मिठी मारून बसेन. (कोणी आल्याचा मास होतो.) मेळं कोणी आलं वाटलं. (निःसून पाहून) हो, आलाच तो मेळा चांदाळ अहंमदशाह.

(अहंमदशाह प्रवेश करून)

अहंमदशाहः—हे झिये, तुला एक दुःखाची हकीगत सांगण्याचा प्रसंग मजवर आला आहे.

सुगुणाः—आतां सुखाची वार्ताही माझ्या कार्ती येणार नाही हें मला माहितच आहे. दुःखाचे सर्वतच मजवर कोसळणार आहेत. तेव्हा मला तें सहन करण्यास तयार असलेच पाहिजे.

अहंमदशाहः—हे तारूप्यवती व रूपवती अबले, मला तुझें हें नम्रवीचन आणि सौंदर्य पाहून, तसं दुःख सोसण्यास तूं कधी तयार होशील अशी चिंता पडली आहे.

सुगुणाः—मजवर आकाश कोसळलं, धरणीमातेनं मला गिळण्या-करितां आकाळविक्रल आ पसरला, दुष्ट पिशाच्चांनीं मजपुढें येऊन ओटक आ घेष्टा केल्या किंवा याहूनही कोणतं एकादं संकट आलं, तर मी तें सुद्धा सहन करीन.

अहंमदशाहः—हें सुंदरी, तूं असं जरी क्षणत आहेस, तरी मी सांगेन छे तुझी झालेली हानी ऐकून तुला परमावधीचें दःख होईल. आणि तूं किती तरी वेळ शोकाग्नीत होरपळत पडशील.

सुगुणाः—(आपल्याशींच) मेळं, हा असं काय बरं क्षणतो आहे. काही सिकंदर्या जिवाला तर बरं वाइट झालं नसेवना. अर्स असेल तर मग मज सारखी अभागी कोण आहे. पण संशय कशाळा. विचारावच याळा. (उघड) आपण हाणतां असं मजवर संकट तरी कोणतं आलं आहे ?

अहंमदशाहः—काय सांगूं, तुझा पाति आनंदरावपवार आमच्या-कडे कैदी झणून सापडला होता पण त्याचीही इतर लोकांसोबत न समजून मजकडून कापलं झाली.

सुगुणाः—(दचकल्यासारखे करून) काय, ते आपल्याकडे बंदीवान होते आणि त्यांचे शीर उडवले गेले !

अहमदशाहः—होय, होय.

सुगुणाः—हायरे देवा, (असें झगून वेगुद होते.)

अह०—हे काय झाले ही जी तर माझ्या का सोटचा भाषणाने वेगुद झालां (तिच्या कडे निरखून पाहून) अहा, ही युवती किती रमणीय आहे. ही जर मला बस झाली तर मज सारखा आनंदी मांच. असो; ही आतां जरी आपल्या पतिमिथनवार्तेने विव्दल होऊन गेली आहे, तरी काही वेळाने सावध होईल. आणि असा स्थिती ही मजबूत राहिली तर खाशेले माझ्या वैभवाला भुलून मजवर अनुरक्त होईल. आतां आपण येथून जावे, व तिला सावध करण्यासाठी तिच्या सेवेस दिलेल्या मराठे शिपायास पाठवून यावे. (असें झगूनजातो)

(अहमदशाह येथवर थोड्या वेळाने सुगुणा सावध होऊन.)

सुगुणा—(इकडे तिकडे पाहून) अं, मेला तो चांटाळ गेला वाटत. (दुःखाने) अरे मेल्या, तिकडचा अंत करून मला मोठा मानभाषांपणा दाखवून सांगायला येतोस काय की, मी न समजून त्यांचे हाकं कापले ' अरे मी इतकी वेढी नाही समजलास. काय समजले नाही? वा, तू ते माझे प्राणनाथ आहेस असें ठाऊक असतं तर तू केवढी व्याख्यावर व माझ्या वर दया करून त्यांची व माझी भेट करविली असतीस आणि आझाळा सोडून दिलं असतंस ! मी कां तूकं मनोगत जाणत नाही? त्यांना इहलोकांतून नाहीसे करून मला अनाथ करावची आणि मग आपली दष्ट बासना कोणत्या तरी यक्तीने पूर्ण करावची हें. पण पक्ष लक्षांत ठेव की, ही सुगुणा तुझ्या वृष्ट बासनेच्या तृतीयां तुझ्या पोटांत एकादी कव्धार भोसकून तुला यमाचे घरा पाडवीन.

(इतक्यांत एक मराठा शिपाई प्रवेश करितो त्यास पाहून सुगुणा स्तब्ध राहते.)

मराठा शि०—बाई साहेब, आतां दुःख करून काय होणं आहे. झोळेच्या गोष्टीला इजाज नाही. खरोखरच आनंदराव पंढारावरल मला हा फारच वाईट वाटत आहे. त्यांचे शूरत्व आपले नादशाही फार

भरण करितात. पण ते होते बादशहाचे सत्र झणून तसे जावं. त्याका कोणाचा इलाज खरे पाहिजे तर बादशहा फारच दयाळू आहेत. त्यांना तुमच्याविषयी फार दया येते.

सुगुणा०—बाबा, मजवर पगमेभराने एकदमच दया करून ठेविली आहे आता बादशहाच्या देयने मला काय होणार आहे.

म०त्रि०—मसं काय झणतां बाई साहेब. खरोखरच ते फार थोर मनाचे आहेत. आपण जर त्यांच्या झणण्या प्रमाणे वागला तर आपल्याला बर्तित्त देखील दुःख होणार नाही.

सुगुणा०— (आपल्याशी) तरी मला वाटकेच की हा बादशहाचा फारशी स्तुती करितो तेव्हा पुढे शिष्टाईला सुरुवात होणार झणून. (उचळ) बादशहाच्या मर्जी प्रमाणे वामायचं झणजे तरी काय !

म०त्रि०—तेवढ्यांतच सगळं आहे. यापेक्षा उचळ काय बोकळा पाहिजे.

सुगुणा०— (त्याने) मेव्या, तू जातीचा अससळ मराठा आस नाहीस. तूं मला चांगला बोध शिकवायला आला आहेस. तुझं म्हणणे काय की मी बादशाही रत होऊं ! अरे अधमा, तूं आपल्या आया बहिर्णीना असेच सांगत आलास काय ! आणि तूं त्याच्या हातांनी त्यांना बादशहाच्या महालात नेवून पोचविल्यास काय ! असं जर खरं असेक तर तुला मराठा नव्हे नीच हिंदू देखील म्हणण्याला जबाब काज वाटते. तूं असकं पातक असला नीचपणा पतकरून कोणते हीत सावळंस. ह्या नीतभर पोटाची खळगी भरण्यापलीकडे ह्या तुझ्या नीचपणाचा उपयोग झाला नसेक. पण तुला हा अधमपणा तुला शेवटी रौरवनरकांत पोचवीक.

म०त्रि०—हे तर खरेंच पण प्रसंग आल्यावर काय करायचं ! प्राण ह्या सर्वांना प्रिय आहे.

सु०—नेभळ्या, प्राण सर्वांना प्रिय आहे काय ! माझ्यासारखा जवळा देखील प्राणापेक्षा स्वधर्माभिमान, स्वजाति अभिमान आणि स्वदशाभिमान अधिक समजते मग तूं तर पुरुष व तोही मराठा, मग तुला अतें बोलूनच तरी कस आणि करवळ तरी कसं. तुला ह्या निचाण्या कायां पुण्या साऊन आणि जमान साहून हें दाखवच करणें मोक्ष

Mr. V. Melchior

25-4-39

K. G. R.

मटकेचा होवा.

कायक आहे असे कां काढे ? तूं मराठ्यांच्या नांवाचा कीर्तिपत्र आहे असं करून सर्व मूर्खदळार चांगला फडकावितोस.

म.शि. — बाईमोहन, आपल्या मावणाने माझ्या इश्यांत चांगला प्रताप पत्का. मी आतापर्यंत ह्या येवनाची कामगिरी जितक्या इमानाने केही तिथ्याहीपेक्षा अधिक इमानाने आपली सेवा करीन, पण येवून आपण आपली सुटका करून येण्याचा उपाय योजावा. कारण आनंदराव पवार मारजे गेले नाहीत ते बाईसहाय्या प्रतिबंधातून सुटून भेळ आहेत.

सु. — काय ते जिवंत आहेत ? आणि बाईसहाय्या अटकेतून सुटून गेले आहेत ?

म.शि. — होय. आमदसहाने आपल्याका ने सांगितले ते सर्व कोट सांगितले.

सु. — (आपल्याशी) परनेपरा, तूं मला किती तरी धन्य केलेस. माझे प्राणनाथ आता केव्हा भेटतील असं साकं आहे. (उपर) शिपाई बोवा, आपण सणता की, ते महमदसहाय्या हातून सुटून गेले आहेत; पण कुणीदह गेले आहेत, ते काही समजले आहे काय हो तुझाका ?

म.शि. — ते आता दादासाहेब पेशवे वाजिपतच्या कडार्हात साकेल्या अपजयावृत्त भिळण्याचा सूड घेण्याकरिता येत आहेत त्यांच्यात जाऊन मिळजे असतील.

सु. — काय, दादासाहेब भिळण्याचा सूड घेण्याकरिता येत आहेत ?

म.शि. — होय.

सु. — आणि तुझाका हे कसं समजले ?

म.शि. — काळज दरबारात अशाविषयी बोळणं निवाकं होतं.

सु. — (आपल्याशी) देवा, तूं मला एकेक आनंदाचीच बातमी ऐकविला आहेस. पण या सगळ्या आनंदापेक्षा माझ्या शिपयाची भेट कऱ्या मला आनंदसागरांत केव्हा बुडवशील. (थोडा वेळ विचार करून) गमती होई पण मला इतून सुटून आपल्याचा प्रयत्न केला.

पाहिजे. (बोल, तुम्ही मंडा मध्याच्या आपल्या वचन-
प्रमाणं करा.)

म.शि. — काही इतकं अंतर होणार नाही.

सु. — मी यागर्थ आहे तुमच्याजवळ. तुम्हाला
मी आवल्या आता. आणि तुम्हांही मंडा आपल्या
बहिणीप्रमाणं मानवा. संरक्षण करा.

म.शि. — त्याविषय काळजी करवयास नको.
आपण जेव्हा जेव्हा असणार तेव्हा ते ते करीत येवढेच
मंडे तर मी आपल्याबरोबर राईन.

सु. — ठिक आहे, मी सांगितल्याप्रमाणे करणारे
आहे.

(इतक्यांत पद्मा बदल्यामुळे पुनः प्रवेश करितो.)

म.शि. — (हाटे सिफायस) आपल्या बेलेंबर
आता आहे. तेव्हा तूदी माझा पदारा संप.

म.शि. — मी पाहिजे तर मी का पूर्वा. (आप-
ल्याशी) हो करून येऊन या काईका तितकं करता
येईक. (उचळ) बरं आहे तर, मी जातो आता. (जातो)

सु.शि. — काई, असं उदासीन होऊन पाहो,
हाकेच्या गोष्टीपुढे काय करायचं; पण आताच्या का-
लनाच्या समाधान मानून वेतकं पाहिजे.

सु. — समाधान तर असंख्य पाहिजे. कारण ई-
सगळं होत असतं तेव्हा त्याका कोणी दोष काढावा.

म.शि. — मी तरी तच झणतो. पण असा वि-
कोण !

सु. — कोण झणजे, ज्यांच्यावर तसा प्रसंग येतो.

(इतक्यांत कोणी आल्याचा आवाज होऊन सिपाई बाजूत
विचार केल्यासारखे करून संचित वसतो.)

म.शि. — (हाकटे तिकटे पाहून) मी कोण-
मंडा कोणी फसविल्यासारखं केलं की काय ? (पुनः)

कोपी आत्मा मुझे) हं, हं, हे कपकान पठाण काळे आहेत. स्वामी की
बरे जाती असावी ? काही समजत नाही.

रूपखान०—(मुसलमान शिपावास) कां काळजा ठीक आहे ना ?
बादशहाची मर्जी तर आपल्यावर बहुत छुन आहे.

लाकसा०—मर्जी नुसली छुन होत नसते. त्यासाठी तशीच कामे
करावी लागतात.

रूपखान०—मग आताही आपल्याका बादशहाची अशीच नोकरी
कामगिरी आली असेल.

लाक०—कसली नोकरी ?

रूपखान०—वा, जाणि कर देही आहेच कां आवाजा हो काय,
नेसेक तुमची मर्जी तर नका सांगू बाबडे.

लाक०—हे पहा रूपखान, मला असं संदिग्ध कोटून काही पसं-
त नाही, जे काय असेल ते स्पष्ट बोजा पाहू.

रूपखान०—असं काय. बरं तर तसं का होईना. आपण हल्ली
काय करता आहा.

लाक०—काय सणजे, मी तुम्हाशी कोळत आहे.

रूप०—तसं नव्हे हो. आपल्याका हल्ली बादशहानं काय काम
सांगितलं आहे.

लाक०—आ इथं पहाय करण्याचें काम सांगितलं आहे.

रूप०—पण तो कोणावर.

लाक०—कोणावर हें काय विचारतोस ? जानेंदराय पवाराच्यां
बाबकोवर.

रूप०—मग त्याच संधीं दुसरं काही काम बादशहानं नाही कां
सांगितलं आपल्याका.

लाक०—छे, काही नाही. आणि मी सणतो की याशिवाय दुसरं
आयली काय काम असणार आहे बादशहाचं.

रूप०—मग नाही तर दुसरं यासंबंधात बादशहाचं काही काय.

लाक०—नाही.

रूप०—(आत्मप्रश्नी) वा, हा एक गुमनामच आहे सगळ्या.

आ. मला वाटतं होतं की. बादशहाची मर्जी जर तिजवर मस्तकी असे
की तर आपल्या इच्छेचा काही उपयोग नाही. पण आतां तसें काही
नाही. (उबड) मरं मग काय करण, तुम्ही मला एक काम करा
का ?

लास०—हो, हो; म कायका काय साकं.

रूप०—मग हे तर बचन.

लास०—बचन, बचन आधीं कसं कं देता येईल. मला आपलं
काम तमज्ज या आणि मंतर मग बचन देतो.

रूप०—हे पहा, ज्या मोटीत माझे सुख आहे, तुला कायदा आहे
म बादशहाच्या स्वापासून रोख होणार नाही; असं जसत्यावर मग बचन
देण्याचा काय हरकत आहे.

लास०—हीक आहे तसें जसेक तर हे ज्या माझे बचन.

रूप०—माझे काय वाटतं तर हेंच की, आपल्या अटकेत जसजेच्या
जानंदराव पवाराच्या कायकोची भेट मला येऊं जायत्याची. काम काय
आहे हें एवढ्यावरून तुझ्या कक्षात आहे असेकच, एवढी कामगिरी
तुं केहीस तर तुला योग्य कधीक देईन. सांत तुला कायदा आहे, माझे
काम होईक आणि बादशहा या संबंधानं आपल्याला काही क्षणतीक
जसांतकी गोष्ट नाही.

लास०—हो, हो; काही हरकत नाही. पण तूं मला कधीस
काय देणार ?

रूप०—कधीस ! (गळ्यांतीक मोठ्याचें पेंढें काढून) हें के म-
झीस आधीच. आतां तर हरकत नाही

लास०—(पेंढें हातांत घेऊन) बरे तर, तुम्ही खुशाळ तिची भेट
ज्या. मी पाहिजे तर भमळ वाजूका जातो. (भसें झणून वाजूका जातो.)

रूप०—(पुढें घेऊन) अहो पैसा काय करणार नाही. मोठ्या
मोठ्या अभेय दुर्गातून कोणाका पळवून कावीक ! मी मी झणविणान्या
झर वीराना अहम्यतेपासून अष्टवीक ! आपल्या दाराभगीनीकडून आप-
ल्याच हातानें आतिनिष भसें स्थानिचारकर्म करवीक ! एवढेंच जन्हे तर,
आपला को पवित्र स्वधर्म तो ही दुगाकून देववीक म आपल्या स्वदे-

बाबा, शक्यासिवांधांची आणि आपल्या कुळाची राक्षसिनेली काढी-
त ! असो; येथवर तर सवें डीक पाडे, आतां प्रत्येकां काय तो हा
सुगुणेचा. तिही झणजे वेदाका मुलगाच नाही ! जसोतडी गाढ ! माही !
अहो, सव आनि संपादि कोणाका नका आहे. बरे आतां आपण पुढें
होऊन करावाच किंहु तर करणावा प्रयत्न. (असे झणून सुगुणेजवळ
वेऊन तिच्याकडे तटस्थ वृत्तीने पाहूं लागतो.)

सुगु०—(आपल्याकडे पाहून) अहो, हा काय चमत्कार, इतक्यांत
एक मुसकमान शिवाई पडान्यावर होता तो एकदम नाहीसा होऊन हा
कोण येथें आला ! आणि तो आतां काय झणून.

कट०—आतां येण्याचें कारण असल्यापासून कां कोणी येणार आहे
हे पहा, कां एक आपल्याकडें काम आहे. आणि आपण ते कराव
जशी वळा कात्री आहे.

सुगु०—बाबा, मजकडेरे तुमं अतं कोणतें काम आहे की, ती
तें करूं शकें. काका तर साटतें की, माझा इतून मळा स्थितीत
तुमं कोणतंही काम मजकडून होण्याची आशा नाही.

कट०—आपण मनांतच आणतें तर जाका स्थितीत ही तुम्ही कां
काम करूं शकाव. मात्र आपल्या मनांत पाहेजे.

सुगु०—(आपल्या हा वोकण्याचा धावार्थ समजून आपल्याशी)
मेळ ! ये तुम कसण्याचा बाजार आहे. वेळेच्या पक्षा तोडण्यासाठीं
अशी शिपाई ठपून बसतात तसेंच हें एकाइन एक महाजघम आक-
ल्या सारक्यांच पातिप्रत्य अष्ट करण्याकरितां जी ठपूनच बसतें आहेत.
इतक्यांत तो मूर्ख अहंमदशहा गेला नाही, तो हा मूर्ख मजकडे आला
आहे. त्यांना अतं वाटतें की, मराठ्यांच्या बायका झणजे काय की,
आमची संपादि आणि आमचें वैभव पाहून आझांवर तेव्हांच भुलून जातील
पण त्यांना काय माहित की, हिंदूंच्या शिवा ऐदिक सुखापक्षां परबो-
किक सुखच अधिक समजतात हे. बरं असो; आपण आतां हा आपली
काय काय म्हणतो तें तरी पाहूं. (उचल) बरं माझ्या मनांत आज तसे
मग होईल. कां तुमं काम !

कट०—आतां काय संशय.

मु०—तसे काळ लागजे वरं होईल. कसा स्वभाव मसा आहे की, कोणाचंही काम आपल्याकडून होण्यासप्रसंग असतं तर करावं कोणी संकटांत असेल तर त्याचा मदत करावी आणि—

रु०—नको, नको; अधिक सांगावका. आपण थोर मन वेदल्या वरूनच मरे, तर आपल्या नुसत्या कोळ्याचा कळव्यावरून आणि पहाण्यावरून समजतं आहे.

मु०—(आपल्याशी) ना, हा तर मलाच मज्जी स्तुति करायला कामका. वरं ठीक आहे. आतां हाका चांगला फलपून आपण वेपून निघून जाण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. (कमळ विचार करून) हे, हो; ठीक हीच युक्ति येऊनवी. (उबड) आपणं काम काय आहे तें मी समजकें आणि मी तें करीन; पण मी सांगेन का त्या माझ्या झगण्याप्रमाणें वरं आपण समज्याचं कळू कराय तर, नाही तर मी आपल्या झगण्याप्रमाणें सागावं, आणि आपण.—

रु०—हे, हे; भक्तीच सांगा. आपल्या झगण्याबोहेर मी यशिक चित्ती जाणार नाही. पाहिजे तर त्याबद्दल मी आपल्या कुराणाचें सापय घेतों.

मु०—वरं तर आपण मोठसं वय मजसाठीं जाणानं.

रु०—एवढंच. आणि तें मला जाणायला कशाका जायला हवं. (विसातीक वाटकी काढून) हे, ही त्या वाटकी. (असें झगून सुमणे पुढें वाटकी ठेवितो. सुमणा त्या वाटकीची वरेंच सग एका पेस्यांत घेऊन, ते करसापुढें ठेवून.)

मु०—हे हे त्या आपण.

रु०—नाही, नाही; आपण व्यावें पडित्यानें.

मु०—असें कसें होईल. आपणच पडित्यानें वेतकें पाहिजे. आपण वेतल्यानंतर मी घेईन.

रु०—वरं आहे, घेतों मी. (असें झगून रूपला मयाचा त्याका विस्तें. सुमणा त्यांत आणखी मय घालून.)

रु०—आणखी व्यावें घोरे.

रु०—नको, नको; आतां आपल्याला राहूं या तेमदें.

सु० (काटकी पुढे करून) (हे गहिडेले सर्व मी केले आपण तेचका-
चा स्विकार करावा. (रूपका तो पेका पितो व सुगुणाही काटकीतीक
मध्य व्याख्यासारखे करून ते सर्व सादून देते.)

रु०—अहा, किती मयूर हें मय, आणि किती रूपकाय व सद्गु-
णी ही युक्ती, आतां मया ह्यापुढे स्वर्ग जोकीचे तुझ आणि अनुसही
तुम्हा आहेत. (असे म्हणून तो सुगुणेजवळ जाऊन आगते.)

सु०—हं, हं; कबरेदार जवळ काळ तर. मजून मारका म्हणून-
प्रमाणें सगळ्या योही साकेल्या नाहीत.

रु०—आतां उशीर कां वरं. आपण जे जे काही म्हणजे असले
ते सर्व मया सांगवें. झणजे मी त्याप्रमाणें तेव्हाच करून ठाकतो.

सु०—ठीक आहे सर. (असे म्हणून वास्त जाऊन एक सुगडे
आणिते व ते त्यापुढे करून) आपण हे नेसावे आणि आपका पोवाका
मया बावा. मंतर मय सर्व.

रु०—एवढंच. त्यांत काय अधिक आहे. आपल्या सर्वांप्रमाणें कां
होईना. (असे म्हणून रूपका सुगडे नेसतो व आपल्या अंगावरील
मया, फेडा वेगळे सुगुणेपुढे ठेवून) हं हं मया आपल्याका.

सु०—(त्याचे दिवेली कोकळ चढवून व समोर हातांत घेऊन)
आतां सर्व ठीक झाले. (रूपका तिका मया स्थितीत पाडून आणि म-
याच्या योगानें शिगत जाऊन)

रु०—महाराज आपण मोठे सख्खार आहां. मजवर दया करा. ५५५

सु०—(आपल्याशी) आतां तुझ्यावर दया करण्याकारितां तर
एवढे केलेकं आहे. थोड्याच वेळांत तुझे मनोरथ पूर्ण होतील. (उचल)
मया वचन पूर्ण केले, आतां आपण वचन कोणतें मी वाळावचं.

रु०—(मयाचा अंमळ अधिक शोभनामुळे) मा—माझे मा—झणजे
आतां ह—हं म—म—मया (असे म्हणत झगत तो जमिनीवर नेसुन
वतो.)

सु०—अहोरे दुहा, मजवर पापदृष्टी ठेवून मजकडे येतोस काय हे
अवसा, आतां ठीकराच तुझ वचन पूर्ण करिते समजतास. (असे
म्हणून स्थानातून तळनार बाहेर काढून व त्याच्याजवळ जाऊन) ही

એ તરી અર્થગી ખાતી હી તુકા કટકટમ મેટક આણિ અધવ અસ કુચુચુલ દેઈક. (અસે કોગુન તલવાર ત્યાએ માનેવર હાળુ જાતે. તોં એકદમ દુસરા વિચાર કોસ્માત આસ્થાને તી મ મેં લેઝન) નકો, નકો; કાકા મારસ્થાપાસૂન આપકા કાવદા નાહી. યાકા મારવા કા ડિકાબી ઠેવૂન, આપણ કાવ્યા વટલી વાહેર નિધૂન જાવે.

(અસે કાગુન કુગુના ઠેવૂન નિધૂન જાતે. તી મેસ્થાવર કાકાજાન પુના પહાન્વાવર લેઝન)

કાકા—(ગલ્લાતીક મોત્વાર્થે પેઠે હાતાત લેઝન) વા, આપ-
ન્વા કારકમોર્થે માવ કેવઠે ધોર. અહો, હે વેવઠં મોત્વાર્થે પેઠં મિલ્લ-
વ્યાકા કિરેકાંગા કિતી તરી દિવસ આપલી શરીરેં કહવાવી કાગત
અસતીક આણિ કેવહાલીં ચિવારીક કાર્મે કરવ્યાવા પ્રસંગ આજા અસેક,
વળ નાહં પહા, કિતી તરી યોગ્યા લેટીત હેં કામ કાઠં. સરોજર બ-
નિક દોગ્યાકા કાંચા સારાં દુસર સોવં આણિ ચાંગકં સાપન કથિત
નલેક. કાંઈ કીક કાંચ કાને કાર વાઈટ સમજતાત, વળ મી તર લેં
ચામકે સમજતો. કારણ એક તર વુસન્વાવર ઉપકાર આણિ દુસરા આપ-
લીદિ વાંગલ કટવ્યાસારજા કાવદા. વરં કાંચ કાગવ્યાકા આપસ્થાકા
કીનાજવલ વાર્ય કાવતં અસે નાહી. જ્યાકા વલ્લર અસેલે કોવ દોઝન
અપસ્થાકાકે લેતો આણિ આપલ દોઝનં તીં આપ્ત્યા પદરાંત બો-
લતો. નાહી કાંઈ વલ્લવં ત્યાવ્યા જવલં ઉપટીત જસતો. મમ કાંત
વાઈટ લેં કાવ અદિ. (હતમ્યાંત કોળી આસ્થાચા આજા લેતો) મં,
કોળી અર્કિ વાટતં. (ફકલે તિફલે પાહવ) હં, હે તર વાદશહાવ ચેત
આહેત. વરં ત્યાંવા ફકલે લેવ્યાંકાં કારણ તરી કાવ અસાવં. (ધોહા,
વિચાર કરત) સમજલોં, હે મી હેં પહાન્વાંકાં કામ કસં કાવ કરિતોં.
કાંચા તપાસ કરવ્યાકરિતોં આકે અસતીક.

(હતમ્યાંત વાદશહા પુરેં લેતો જ્યાકા પાહૂન કાકાના પુનરા કરિતો.)

વાદશહા—કસંકાવ કાકલા સર્વ ટીક બાદેના.

કાકા—હુજૂગ્યા હુકુમાપ્રમાણે સર્વ વયાસ્થિત આહે.

વાદ—કાકલા, તું અંમલ વાહેર ટમા રાહુનં પહાન્વાર્થે કાવ
કાર. કારણ જ્યા ત્યા કુગુને અકાંદીં સમાવચં આહે.

आल०—ठिक आहे, हुजूरचा हुकूम होईल तसे. (असें झणून खाऊं लागतो. बादशहा आंत प्रवेश करितो. लालखा जातां जातां म्हा-
मल्याशी) बादशहा ह्या खीकडे एकांतांत सोळाव्यास जातात हातीं-
क हेतु काय असेल वरं ! जर कां खाविंदच्या मनांत तिजनिपशी प्रेम-
बुद्धि असेल आणि मांस आतांच हें क्य त्यांचा कळेऊ, तर मग मात्र
कार बाईट परिणाम होईल. (थोडा वेळ विचार करून) पण आपण
अल्लाच हांका मनांत का आणव्या. कारण, आपली ही गुप्त गोष्ट बाहेर
कशी येणार (असें झणून नाजूज जातां.)

बाद०—(वेपान्तर केलेल्या रुखाजवळ येऊन व तो स्वस्थ निज-
केला पाहून, ही सुगुणाच आहे अशा भावानें) ही खी तर अगदीच
गाढ निद्रित आहे. आतां हिचा कोणत्या वरं उपायानें जागी करावी ?
(थोडा विचार करून) दुसरें उपाय योजण्याचें कांही कारणच नाही.
एकदम तिचा आळिगन घावें आणि जागी करावी. पण हे ति-
च्यावर अशा रीतीनें मी नलात्कार करूं गेलों तर ती मोठ्यानें ओरड-
ण्याचा संभव आहे. (पुन्हां थोडे थांबून) वर ती ओरडली झणून
काय झालें, मला असें करण्याचा कोणाची भीति आहे कांही नाही.
आतां हिचा आळिगन घावेंच. (असें झणून वेपान्तर केलेल्या रुखास
बादशहा आळिगन देतो.)

रु०—(थोडासा झुझीवर येऊन व उठून, समुणाच जवळ आहे
अशा हेतूनें बादशहास घट्ट मिठी मारून.) आतां का वर उशीर. मनुष्या
चा इतका अंत पाहणें ह्यात आपल्याचा मोठे समाधान वाटते ना !
मला तर हा कामाजळ पहा कसा पीडा देत आहे.

बाद०—(स्वगत) काय चमत्कार आहे हा. मला वाटत होतें
की, मी हिचा एकदम दडळिगन दिलें तर ही मजवर फार
रुगावेळ, पण माझी ती समजूत अगदीच जुकीची ठरली. आतां ही
मजवर फारच अनुरक्त झाल्यासारखी दिसत आहे, नेह्मां आपण विठ्ठल
करून उपयोग नाही आपली इच्छा परिपूर्ण करून घ्यावी. न जाणो
कदाचित् दिवें मन पुन्हां बदललें तर ? (उघड) माझी कठें ना आहे
ही तर आपल्याच रुकाराची वट्ट पहात आहे.

रूप०—एकूण माझीच इच्छा नसेल असे आपल्याला वाटत आहे तर ! काय सांगू, मी तर हा कामशराभ्या योगाने फार विद्व झाले आहे.

बाद०—(विद्व जाले हे शब्द ऐकतांच दचकून स्थागत) काय, हिचा शब्द पुरुषाप्रमाणे कां बरे येत आहे ! (अंमळ विचार करून) कशाचिह्न कोकण प्रयोगांत हिचा परिवास झाला असल्यास असा शब्द चुकून आला असेल.

रूप०—आपण विचार कशाचा करिता ? माझ्याने जातां मुक्तीच थीर धरत नाही. (अग्रे सणून बादशहास आळिगन देऊन त्याचे चुंबन घेऊं लागतो. व बादशहाही त्याचे चुंबन घेऊं लागतो. तों रूपखाच्या दाढीस बादशहाचा हात लागून एकदम दचकून रूपखाने दिळेले आळिगन सोडवून आणि पुर होऊन)

बाद०—अं, हे काय हा सुंदर पुष्पीच्या हनुषटीस हा केशक-काम काठला ! (चांगले निरखून पाहून) छे, छे; ही ती सुगुषा नन्हे. हा कोणी तरी वेषांतर केलेला आमन्नाच सरदार असावा.

रूप०—(बादशहा दूर गला हें पाहून पुन्हां त्याच्या जवळ येऊन) असा राग काय सणून. पुरे झाला हा आतां विनोद. (रूपखाचा शब्द ओळखून.)

बाद०—(राखाने) अहमा, असा निच वेश घेऊन आणि सुगु-णेला येथून पळवून लावून मला असे फसवितोस काय ! धांव तुझ्या हा कामाचे प्रायश्चित्त नुळा आतांच देतो (बादशहा म्यानांतील तळबाहू बाहेर काढूं लागतो इतक्यांत रूपखाही चांगला सामध होऊन आणि बादशहास ओळखून)

रूप०—हे तर बादशहा. (असे सणून गरकरीने पळून जातो.)

बाद०—दुष्टा, आतां पळशील कोठें ? हा पहा आलोंच मी तुझा समाचार घ्यायला. (असे सणून बादशहाही त्याचे पाठीमागे धांवत जातो, तों पडदा पडतो.)

प्रवेश

स्थळ.— यमुनानदीच्या काठचे जंगल.

आनंदराव पवार प्रवेश करितो.

आनंद.— अहमदशाह्या अटकेतून सुटल्यापासून आज पंधरा वीस दिवस मला एकाचा वंचकाप्रमाणे इथे काळ घालवावा लागला अं! प्रारब्धा खूप केळीस वाना. तुझ्या तडक्यातून कोण सुटणार! जे जे तू ठराविले असेल ते ते घडवून आणण्याचें सामर्थ्य खरोखर तुझ्यांतच आहे. आम्हा मनुष्यांचा हेतु एक असतो आणि आप्रमाणें आम्ही तसा उपयोग करित असतो, पण तुम्ही भावितव्यता कांहीं निसळीच असते. असो; आतां आपली इच्छा झटली सगळे माझा जिवकी प्राण जी माझी सुगुणा तिची भेट घेण्याची आहे. पण ती त्या गिलचाण्या अटकेत आहे, तेव्हां मला भेटावी कशी? (थोडावेळ विचार करून) छे, छे; आनंदराव काय तुझे हे विचार. तूं प्रेमानें वेडा होऊन तिच्यासाठीं आपले प्राण व्याकूळ करित बसावे व पाहिजे ती संकटें सोसावी आणि तिनें काय, तर, त्या नीच आणि दुष्ट अशा आमच्याच शत्रूवर प्रेम काण्यास तयार व्हावें! खरोखर स्त्रियांचें प्रेम खरें नाहीं. त्या एकाकडे पहात असतील तर त्यांच्या मनांत दुसऱ्या व्यविषयी विचार चालू असेल, एकाबरोबर बोलत असतील तर त्यांचें अंतःकरण दुसऱ्या विषयीच्या प्रेमानें व्यथित होत असेल, आणि एकाला आपल्या सौंदर्यानें मोहित करून सोडित असतील तर आणखी एकाच्या आपल्या प्रेमजाळांत गुंतविण्याच्या खटपटींत असतील! (थोडा वेळ थांबून) पण छे, काय हे साक्ष अमशकारिक विचार. सगळ्या भूतळावरील स्त्रिया सगळे काय विश्वयोषिताच आहेत. महत्पाप! महत्पाप! माझ्या ह्या विचारांनीं मी महानुसाच्या स्त्रियांना हूण लावून आपल्या अधःपाटाची समुची तयारी करित आहे. (कांहीं वेळ विचार करून) माझी सुगुणा खरोखर नावाळां कलंक लागे, अशी आचरण करणारी असेल काय? माझी. पण मी तरी तिच्या सवें सणावचें सणवे केवळ त्या तुझ्यांतील सिपायाच्या सणाव्याकडे.

विश्राम ठेवूनच मी ! नाही, नाही; माझे मन मला असं सांगतं की, मी अनेक दिवस आचरण करीत झणून. आपली स्वतःची खात्री झाल्या-बाबतून केवळ दुसऱ्याच्या सांगण्यावर विश्वास ठेवून उगीच एकाद्याला कोण देण्यास तयार होऊ नये. आपण स्वतः त्याविषयीचा खरेपणा पाहून मग पाहिजे तें झगोवें आणि पाहिजे तें करावें. अतो; आपण आतां तिची भेट देण्याचा प्रयत्न करून या मोठीचहळ आपल्या मनाचा संशय फेडून घेऊं. (निश्चित विचार करून) आतां दादासाहेब पेशवे गिळण्याचा सड देण्यामाठी इकडे येत आहेत, तर आपण त्यांच्यांत निवून आपल्या इच्छित कार्याची सिद्धि करण्यास लढावें.

प्रवेश

स्थळ—दिल्लीच्या जवळील एक मैदान.

(दादासाहेब पेशवे व इतर सरदार प्रवेश करितात.)

राघो०—बाहे, आपण तर मोठमोठाल्या मजळा मारीत दिल्ली मोठळी, पण त्याचा कांही उपयोग झाला नाही. तेव्हा आतां पुढें कसे करायचें.

बाहे०—दादासाहेब अहमदशहा तर आतां थोड्यांच दिवसांत अटकेपार जाईल असं झणतात, तेव्हां मला तर कांहीच सुचत नाही.

शितोळे०—आतां आपण या पुढें किती अशी मोठाल्या मजळा मारिल्या तरी गिळचे आपल्या हातीं लागणार नाहीत असं मला वाटतं.

राघो०—(आवेशानें) काय गिळण्या हातीं लागणार नाही झणता ! हा राघोबा आहे तोपर्यंत कोणालाही असं म्हणूं देणार नाही.

एक सर०—दादासाहेब आपलं झणणें बरोबर आहे, कारण आपल्या एकट्याचाच जर तसं करायचं असतं तर आपण त्याला केव्हांच गाठून सुद्ध उगवून घेतला असतां; पण आतां तसं थोडेंच करता येणार नाही. हा सर्व सेनासागर वेऊन आपल्याला प्रयाण करायचं आहे.

राघो०—काय, मी राघू झणजेच काय तो थोड्यावर बसणारा मोठाईत असं का तुमचा वाटतं ! आणि मी म्हणतो की, कदाचित् तसं होईल असलं, तर नुसतं तेवढ्याच कांही सर्व होत असतं असं नाही.

उद्यानां उत्साह आहे, उद्याना बीर्य आहे, उद्याना आपल्या आर्यभूषिणी प्रेम आहे आणि उद्याना आपल्या शत्रूचा सूड घेऊन आपली कार्त्तिक शालि तीतें उजळ करायची आहेत. तो प्रत्येक महात्मा वायू गतीने धावत जाऊन आपल्या शत्रूचा निमिषार्थीत गांठळ. मग माझीच ती प्रौढी कशाला पाहिजे.

बाहे०—दाद साहेब, आपण क्षणता त्याप्रमाणे आझी प्रत्येकाचा तसं वाटत आहे आणि क्षणनच आझी आज इतके दिवस आपल्या ह्या क्षणभंगू देहाकडे न पाहता आपणाबरोबर पाहिजे अशा मोठ्या मजळा मारल्या आणि पुढेही पाहिजे इतक्या मास्क. पण आतांचा जो आपला प्रवास आहे तो फार कठीण आहे, हें आपल्याला माहीत आहेच. कारण, पुढे पुढे पाण्याची फार टंचाई आहे. पाण्याबाबून कोसे काय चालणार? आपली ही शरीरे तरी त्या अहमदशाहाची भेट होईपर्यंत अशी कायम राहिली पाहिजेतना? तेवें जावून पाहिजेतर धारातीर्थी देह ठेविले तर काही वाईट होणार नाही; पण मध्येच पाणी पाणी करून प्राण सोडण्याचा समय आला तर मग मात्र कठीण.

राघो०—बाहे, आपल्याला तृषा लागून कितीक दिवस झोठले आहेत आणि ती शमविण्यासाठीच आपण चाललो आहो. आपली तृषा नुसत्या उदकपानाने कधीही तृप्त होणार नाही. तशीच आपली क्षुधाही अन्नसेवनापासून शांत होणार नाही. आपल्याला असेच तृषार्त व क्षुधार्त राहून त्या गिळचाना गांठले पाहिजे. आणि ह्या आपल्या आर्यभूत त्याचेर कृतपान करवून आपली तृषा पार नाहीशी करून ठाकिणी पाहिजे, व त्याच्या संपत्तीच्या लुटीने आपली क्षुधा घाटविली पाहिजे.

(इतक्यांत बाजूस हर हर महादेव ! हाणा ! मारा ! कसूर कडं नका असें मयांक शब्द ऐकूं येतात. त्यामुळे सर्व सरदार पावळून जातात.)

शितोळे:—दादासाहेब, आपणावर हा एकदम घाटा कोठून आला ? आता कसे करावे ?

बाहे:—शितोळे, अने गडबडतां कां ? आहो आपण जरी वेसाव-
ण आहो तरी त्या शत्रूंना चांगला हात दाखवून मराठे विरांचा पराक्रम कसा काय असतो हें त्यांच्या प्रत्यक्षत आणून देऊं.

राघो०—बांटे, शितोळे इतके उताविले आणि काबरे का होता ? आपण प्रथम ते कोण आहेत हे पहाण्यासाठी तिकडे जाऊ. ते कोणीही असले तरी आपले शत्रू खास नव्हेत अशी मज्ही खात्री आहे. क्लर-ण त्यांनी आरंभीच हर हर महादेव अशी अरंजी ठोकिली आहे. यावरून ते मराठेच असले पाहिजेत.

शि०—मराठे ! आणि आतां ते इथे कोठून ?

राघो०—संशय कशाळा. चला आपण प्रयत्नच पाहू.

बांटे०—हो चला. पण सर्वजण सावधानीनेच असा, कारण, काय आहे आणि काय नाही.

(असे म्हणून सर्वजण बाजूस जातात. इतक्यांत रंगभूमीवर एकदम काळो-
स पडून पिशाचें पुनः पुर्ववत् ओरडतात. नों गेलेले सर्व मरदां दुस-
ऱ्या बाजूने प्रवेश करितात. व पिशाचें पाहून एकदम चकित
होतात.)

राघो०—शितोळे, हा काय चमत्कार ! हां इतकी पिशाचें एकदम
इथे काय झणून ?

शितोळे०—काहीच कळत नाही. आपण स्वप्नांत तर नाही ना ?

(इतक्यांत मराठ्यांचें नांव घालवून नका. पेशव्यांच्या धवलकीर्तीवर कालि-
मा कासून नका. ह्या पानानचा आजय आपल्या आर्यभूला रत्ना-
तळाळा पोषवील. चला, लढा, शर्थ करा. असें म्हणून पिशाचें
इकडे तिकडे धांवतात व निरनिराळे हान्यारे व अंग-
विक्षेप करितात.)

राघो०—बांटे, शितोळे, पहा ही वीरश्री आणि आपल्या मराठे
भाची अतूत राहिलेली मनीषा (पिशाच्यास उद्देशून आणि प्रेम व
दुःख ही एकवटून,) बाबांनो तुम्ही केवळ आपल्या देशाभिमानाकरिता-
धर्माभिमानाकरिता आणि मराठ्यांच्या मांवाकरिता आपल्याला विजयार्थी
मिळाला नाही ह्या अपूर्ण राहिलेल्या इच्छेस्तव अशी तुमति भोगित
आहाना ! तुमच्या मे स्या आत्म्यानांही अद्याप स्वभिमान आहेना आणि
शत्रूंचा नायनाट करवा असें तुमचे प्रत्येक इच्छीय तुझाळा सांगत आहे-
ना ! हर हर ! आशी जर तुमची ती इच्छा तुम केली नाही तर तुझाळा अस-
च सर्वेव तळमळत रहावं लागेलना ? (पथ्येच सूट ! सूट ! झणून पिशाचें)

ओरडतात) थांबा, थांबा, माझ्या बीरहो. त्या अहमद शाहाच्या जखमी-
च्या घोट घेऊन उक्ककरच तुझ्याच्या ह्या स्थितीतून मुक्त करतो. (शाहा-
स, शाबास माझे मरठे बहादुरांनो असें पिशाचा ओरडतात) सरदारहो,
पहा; आपल्या मृतवीरांनाहो शत्रूंचा उत्कर्ष सडन होत नाही इतकेंच
नाहीं तर ते भारतीयां पतन होऊनही केवळ मराठ्यांना विजय मिळाल्या
नाहीं, ह्या अपूर्ण राहिलेल्या इच्छेस्तव सद्गतीला न जातां अधोगति
योगित आहेत. आपण जर त्यांना असेंच अधोगति राहू दिले तर हे
आपल्याला काय क्षणतीक्ष्ण आणि त्यांनीं असें नरकपंकात चरफडत
राहिल्यावर आपल्या सजीवत्वाचा तरी काय उपयोग ! नाही, नाही.
चला, निघा बेगानें. आतां क्षणून विश्रान्ति नाही, क्षुधा नाही, मृत्यु
नाहीं किंवा निद्रा नाही. त्या अहमदहाला तो अटकेपार मेळा तरी कांज-
ळ-कंदाहागस गांठूं, इतकेंच नव्हे तर तो सप्तपाताळांत वडून बसला
किंवा स्वर्ग लोकी पळाला, तरी त्याचा तेथेही शोभ करून
पुरा सूड उगवून घेऊं आणि आपल्या अधोगति योगित असलेल्या शूर
वीरांना सद्गति देऊं. (पिशाचें पुन्हां हाणा, मारा, ठोका, चोपा, म्हा
सूड उगवून, क्षणा हरहर महादेव. असें ओरडतात. त्याचवेळीं सर्व सर-
दार हरहर महादेव व सूड ! सूड ! क्षणून ओरडत निघून जातात.)

प्रवेश ४ था.

स्थळ सिंधूनदाचा तीर-

मुसलमान सरदागचा वेश घेतलेली झुगुणा प्रवेश करिते.

झु०—त्या रूपखाण्या हातावर तुरी देऊन हा पुरुषवेश घेऊन
त्या अटकेतून बाहेर पडले आणि तेव्हांपासूनची या वेशाची क्तावणीही
मला जागळीच साधली. राजे लोक आणि कारस्थानी पुरुष प्रकार पूर्व
च आणाक्ष असतात असं मी ऐकत होतें. तेव्हां माझे हे स्फोर्त त्यांच्या
उक्षांत येऊन माझा हा नेत कदाचित् फसेल आणि मला पाहिल्या-
प्रमाणेंच संकटांत पडावं लागेल असं वाटत होतें, प्रण आतां मी
भीति मुळीच राहिली नाही. बादशहानें मला काळ आपल्यावर रोख
शिकारीस नेऊं आणि त्या वेळीं माझे धाडस आणि अचूक नेम. मला

त्याचे कोसल्य पाहून मी चांगल्याच स्वर पुरुष आहे अशी त्याची मज्जी खात्री झाली. आतां मगाठ पत्तणतल्या अपजयाबद्दल त्याचा सूड घेण्यासाठी इकडे येत आहून, तेव्हां मी अहंमदशहास भिळाल्याबद्दल तर तो ईश्वराचे फारच अभार मानित आहे. ह्या समयाला बादशहाची सगळी भिस्त मजवरच आहे. आतां मला मराठे वीरांचे विरुद्ध पण सिंधुतटाच्या कळवंटांत शस्त्राखे घेऊन सज्ज रहावं लागणार आहे. पण ही सर्वांची तयारी. आंतील तयारी फारच निराळी आहे. अहंमदशहा तुला मला पराक्रम पाहून फार आनंद झाला आहे पण त्याचा तुला काम उपयोग ! वेळेच तोच तुझ्या नाशस्त कारण होईल. असो, बादशहाने मला कटईवर नेण्याचं ठरविलं आहे तें एक प्रकारें चांगलंच झालं आहे. कारण माझी इश्टकामना—माझे प्राणनाथ मला भेटण्याची उत्कृष्ट इच्छा—सिद्दीस जाण्याला तें एक साधनच होत आहे माझे प्राणनाथ बादशहाच्या प्रतिबंधातून निमटून द्यासाहेब पेशवे इकडे येत आहेत त्यांना भिळले असतं. तेव्हां ते ह्या समंगण्यावर आपली तळवार गानविण्यास खात्रीने पुढें सरसावतील अशी अशा रीतीने त्यांची माझी रडारट्ट झाल्यावर बर मी कोणत्या तरी प्रकाराने त्यांना जाऊन भेटेन. ह्या पुक्तीने मी त्यांना जाऊन भेटणें हा मार्ग कोणता आहे आणि कोणी मला हाणतील की, यापेक्षा सुलभ रीतीने मला तसें करतां येण्यासारखं होतं. पण मी मुद्दामच आपलं शौर्य, धाडस आणि प्रसंगावधान कसं आहे हें पाहण्याकरितां, व बादशहाचं चातुर्य आणि राजकार्यदक्षता याची परिक्ष घेण्यासाठीच हा त्रिकटमार्ग पतकारला आहे. पण माझे हें कस्य प्राणनाथांना कळल्यावर तें मला झालेलं दोष तर देणार माहीतना ? (थोडा बळ विचार करून) छे, ही शंकाच नको. मी सुगुंथितपणें त्यांना भेटल्यावर आणि ही घडलेली सर्व हकीमत त्यांना समजल्यावर ते माझी खात्रीने तारीफच करतील. बरं असो, आतां झुकळ वेळ झाला आहे तेव्हां अहंमदशहा माझी वाट प्रहात असेल आपण तिकडेच जावं.

प्रवेश ५ वा.

स्थळः—सिंधूनदाजवळील प्रदेश.

अहमदशाहा व कांही सरदार आपल्या तय्यन बसले आहेत असा प्रवेश होतो.

अह०—(शहाबलीखानाकडे पाहून) वजीर, आतां हा प्रसंग मात्र फार कठीण आला आहे. आपण पानपताम त्या मराठ्यांचा चांगला खरपूस समाचार घेतला खरा, पण ह्या वेळेस त्याच्या उलट होण्याचा समय आहे. तो दादासाहेब पेशवा सिंहाप्रमाणे खवळून आपल्यावर झटप घालण्यास अगदी नजीक येऊन ठेपला आहे आणि आपल्या-जवळ तर त्याच्याबरोबर सामना करण्याइतकें सामर्थ्य नाही. पानपता-च्या समरभूमीवर आपल्याला नजीबखान रोडिल्याची व मुजाउद्द-च्याची चांगली मदत होती, पण आतां त्यांच्यातील कलहामुळे ती नाहीशी झाली. नाहीतर दादासाहेब पेशव्याला कांहीएक प्रतिबंध न होतां येथवर येतांच आले नसते. असो, झालेल्या गोष्टीला उपाय नाही. पण आतांची ही वेळ कशी निभावून न्यावी, हा मोठा त्रिकट प्रश्न आला आहे.

वजीर०—हुजूरनी असे त्रिकीरीत पडण्याचें मला तर कांही कारण दिसत नाही. कां तर, जरी मराठे आपणावर पुनः चाल करून येत आहेत तरी त्यांचीही चांगली जख्यत तयारी असेल, असें मला वाटत नाही.

अह०—वजीर, तुझी असे कशावरून झणता ?

वजी०—खाविंद, आपणाला हा संशयच कां असावा! अहो, आपण त्यांच्या खऱ्या शूर आणि रणधुरंधरवारांना कधीच धूळ चाकून यमसदनास पाठवून दिलें आहे. आतां मराठे योद्ध्यांत दादासाहेब पेशव्यांचाचून कोणी शूर जवानमर्द राहिलेला मला तर दिसत नाही. तेव्हां तो एकटा काय करणार आहे ?

अह०—वजीर, राघोबादादा झणजे तुझी काय सामान्य समजत आहा ! तो एकटाच-पांच पंचवीस सेनानायकांचें काम करील.

बजी०—कबूल, पण सैन्य तरी पाहिजेल ना तसें करायला.

अह०—सैन्य नसेल असें म्हणतांच येणार नाही. पांच पंचवीस हजार स्वार, व शिपाई त्यांजबरोबर असतीलच. शिवाय वेळ पडल्यास एकटा दादाच पांच दहा हजार शिपायांचें काम करण्यास कमी करणार नाही.

बजी०—एवढेंच असेल तर आपण म्हणजे त्यांना हार जाऊं असें नाही वाटत. आपल्याजवळही वांस पंचवीस हजार स्वार व बरेच पायदळ तयार आहे. आणि आपण व मी त्यांना योग्य दिशा दाखविण्याला तयार आहो.

अह०—हो, तें तर आहेच. शिवाय कालच नजीबखान रोहिल्याचा एक सुरुपखान नांवाचा सरदार त्यांशीं बेबनाव झाल्यामुळे आपणांस येऊन मिळाला आहे. खरोखरच तो युद्धकलेंत फार निपुण आहे. काल मी व तो शिकारीस गेलों होतों, तेव्हां त्यानें जें कौशल्य केले तें प्रत्यक्ष पाहणारांवांचून इतरांना समजणें कठीणच आहे. मी तर त्याची ती कर्तबगारी पाहून अतिशयच चकित झालों. आणि तेव्हापासून माझ्या मनात असेही आले आहे कीं, त्याच्या ताब्यांत पांच दहा हजार स्वार देऊन त्याला मराठ्यांवर पाठविलें तर तो आपली बाजू चांगलीच राखील.

बजी०—हो, माही तसें ऐकलें खरें. पण ते आज कसून कोठें दिसत नाहीत.

अह०—त्यांना मी दरबारास बोलाविलें आहे. बहतकरून ते थोड्याच वेळांत यावेत असें मला वाटतें. (इतक्यांत मुसलमानी सरदाराचा वेश घेतलेली सुगुणा प्रवेश करून बादशहास मुजरा करिते व बजीर तिला आपल्या जवळ बसण्यास जागा देतो.)

बजी०—(सुगुणेश उद्देशून) सुरुपखान, आपल्या येण्याची बादशहा फार वाट पहात होते.

सुरुप०—मला येण्यास अंमल वेळ झाला, झणून हुजूरला तकलीफ झाली असेल त्याची मला क्षमा असावी.

अह०—छे, छे; तसें काहीं नाही. आपण वेळेवरच आला अहा

सुरूप०—असं असेल तर मग खाविंदनी या दादासा काय तो हुकूम करावा.

अह०—आपल्या सारखे हुकमाची वाट पहाणारे सेवक फार थोडे असतात. आपल्या शब्दांनीच आपण माझा हुकूम बजाविल्यांत असे मी समजतो. असो; आपल्यावर मराठे पुनः चाल करून येत आहेत तेव्हा त्यांचं चांगलंच पारिपत्य करण्यासाठी आपण तयार अहां, अशी माझी खात्री आहे. पण अगोदर सूचना असावी एवढ्या करितांच आज आपल्याला बोलाविलें आहे.

सुरूप०—(आपल्याशी) मराठ्यांची खोड मोडायची विसरा झणावं. आतां त्या दादासाहेबांशीं गांठ आहे. (उघड) खाविंदचा हुकूम होण्याचा अवकाश की, चाललोंच मी त्या मराठ्यांच्या नरडीचा चोट घ्यायला. त्यांची पानपतास झालेली दशा त्यांना पुरेशी झाली नाही झणून ती इच्छा पुरी करून घेण्याकरितां ते आतां येत आहेत वाटतं.

एक सरदार०—अहो सुरूपखान, आपण कोणाची खोड मोडणार आहां तें अगोदर लक्षांत आणलें अहात कां ? त्या दादासाहेबांशीं गांठ आहे आतां.

सुरूप०—काय म्हणता हो तुम्ही अशा भिड्या भागुवाई सारखे ! दादासाहेब झणजे कायते योद्धे आहेत आणि आम्ही कां हातांत बांगड्या भरल्या आहेत ! (स्वगत) सुगुणे, आमळ अंगरक्ष्याच्या बाह्या वर सरल्या तर हातांत बांगड्या आहेत कां काय आंह तें लोकांना कळणार आहे.

अह०—सुरूपखान, दादासाहेब पेशव्यांशीं टक्कर देणें हें काम कठीण तर खरेंच पण आपल्या सारख्यापुढे दादा देखील कःपदार्थ ठरेल.

सुरूप०—माझी इतकी स्तुति करायला नको आहे. मी असे समजतो कीं, कोणताही मनुष्य धैर्य धरून उत्साहानें व सावधगिरीनें जर काम करील तर त्यांत त्याला यश हें आलेंच पाहिजे.

बजी०—पण सर्वोनाच कुठें तसें करितां येतें. तसें करितां येत

नाही झणूनच ज्या विभूति आपण झणतां तशा वागतात त्याच प्रसिद्धीस येतात.

अह०—असें नसतें तर सर्वच शर, राजकारस्थानी व ब्रह्मवादि बनले असते व एकच मोंधळ उडून गेली असतां. असो; वजीर, आतां राघोबा कन्हा अचूक येऊन आपल्यावर छपा घालील हें सांगतां येणार नाही, तेव्हा आपण आपली व्यवस्था लावून सावधगिरीनेंच असले पाहिजे.

सुरूप०—भलवत तसें तर केलेंच पाहिजे पण शिवाय आपले हुशार गुप्त हेरहं त्यांच्या बातमीवर ठेविले पाहिजेत. झणजे त्यांची कारस्थानं आपल्याला समजून तशी व्यवस्था करण्यासही ठीक पडे.

वजी०—ती सर्व व्यवस्था मी ठेवितों.

अह०—ठीक आहे, हें एक झालें; पण आतां मराठ्यांना सोड देण्यासाठी कोणी कसें रहावें हेंही ठावून ठेविलेंच पाहिजे.

वजी०—मला वाटतें की, आपण सिंधूनद उतरून पळीकडे जावें, झणजे मराठ्यांना आपल्यावर चाल करून येण्यास फार कठीण जाईल.

अह०—छे, छे; तसें करून उपयोग नाही. कारण राघोबादादा अगदीच नजीक येऊन ठेपला आहे, आपण नद उतरावयास लागलों आणि मराठ्यांनी आपणावर एकदम हल्ला केला, तर आपल्याला पाण्यातच बुडून मरण्याची पाळी येईल.

सुरूप०—(स्वगत) दादासाहेब पेशवे जवळ आले आहेत असें मी झाना कळविलें आहे, पण ते असून वरेंच लांब आहेत. त्यांना येथवर येण्याला निदान दोन दिवस तरी लागतील आणि तेवढ्या मुदतीत झाना सहज अटकेपार जातां येईल. पण असें झाल्यावर मराठ्यांना गिळ्यांचा चांगला सड घेतां येणार नाही. झणून अहमदशाहा आपला तळ घेथून हातविणार नाही अशीच युक्ति योजिली पाहिजे. (उचड) हुजूर, आपले झणणें बरोबर दिसतें, कारण राघोबादादा कालपासून या आसपासच्या भागांत आला असून तो किंवा त्याचें सेन्य कोठें आहे

हेही समजत नाही; तेव्हा तो आपल्याला कोणत्या अडचणीत गाठीत हे सांगता येणार नाही. शिवाय वजीरांच्या ह्मण्याप्रमाणे आपण सिंधूनद उतरून पार पडलों, तरी लोक आपल्याला भिन्नपणाचा दोष देतील. आणि मराठे तर, आम्ही गिलचांना अटकेपार घालवून दिले अशा खोव्या बातम्या उठवून देऊन आपल्याला खाली पहावयास लावतील.

अह०—हा प्रसंग तर फारच अडचणीचा आहे. कारण सिंधूनद उतरून पळीकडे जावे तरीही अडचण, न जावे तरी अडचण. कदाचित् मराठ्यांशी युद्धास तोंड दिले आणि त्यांनी आपल्याला खेचीत खेचीत मार्गे हटविले तर सिंधूनदांतच सर्वांना जलसमाधी घ्याव्या लागतील.

वजी०—खावेद, आपण अशा भलत्याच शंका मनांत का आणितो ! आपण त्या मराठ्यांना अशा अडचणीच्या जागीही आपला पराक्रम गाजवून दाखवू. आणि तसे होण्यासाठी हुजूमनी दादासाहेब पेशव्यांशी सामना देण्याकरितां ते ज्या दिशेने आपणावर येतील त्या बाजूवर मला नेमावे; ह्मणजे मी जे ह्मणतो ते हुजूमच्या प्रत्यक्ष प्रयत्नास आणून देतो. माझी तर अशी खात्री आहे कीं, मी ज्या जागेवर एकदां उभा राहीन, त्या जागेवरून कसेही प्रसंग आले तरी एक गतिभरही मार्गे हटणार नाही.

अह०—तसे तर झालेच पाहिजे, पण वेळ प्रसंग असतो, तेव्हा साधक बाधक विचार करून तजवीज करणे चांगले. (सुरूखानाकडे पाहून) कां सुरूखान, मी ह्मणतो हे खरे आहे की नाही ?

सुरू०—हो, हो; आपणाला पुढे काय काय अडचणी येतील आणि तसे झाले तर त्यांतून कसे पार पडावे, त्याचा पूर्वीच विचार केलेला बरा.

अह०—वजीर, मला वाटते कीं, मराठे दक्षिणेच्या बाजूनेच आपल्यावर चाल करून येतील. तेव्हां सुद्धी पंधरा हजार स्ररांनीं मी ती बाजू संभाळून रहावे, आणि आमच्या सुरूखानांनीं दहा हजार स्वारांसह पश्चिमेकडील बाजू दाखून धरावी. बाकीच्या सरदारांनीं वे त्यानें पुर्वेकडे रहावे, आणि मी मध्ये राहून जिकडे कच खाण्याचा प्रसंग येईल तिकडे मदत करावी.

वजी०—ठीक, ठीक. मीही असेंच झगणार होतो. (सुरूपखाना कडे पाहून) कां सुरूपखान, आहिना ही योजना पसंत !

सुरू०—असलीच पाहिजे. हुजूरनीं केलिली व्यवस्था भगदी बरोबर न्हावयाचीच.

अह०—(वसलेल्या सर्व सरदारांस उद्देशून) सरदार हो, आपण पानपत्त्या रणभेदानावर आपले शौर्य गाजवून आपल्या कीर्तीचा वंका दिगंतरी गाजविलात तसाच ह्यावेळींही गाजविला पाहिजे. नाहीतर आपला आतां पर्यंतचा सर्व प्रयत्न निष्फल होऊन उलट दुष्कीर्ति पदरांत येणार आहे. तुझी सर्व एक दिवानें झटून वेळ पाहून मराठ्यांवर तुटून पडलांत तर माझी पक्की खात्री आहे की, दादासाहेब पेशवा असो किंवा एकादा भीमासारखा दुसरा प्रचंड योद्धा असो, त्याला नेस्तनाबूद कराव.

एक सरदार०—आझी कसाही प्रसंग आला तरी माघार घेणार नाही. फार काय, वेळ आल्यास मरून जाऊं पण आपलें नांव चाळविणार नाही. आणि आमचीही अशी हिम्मत आहे की, हुजूरच्या पुण्यप्रतापानें त्या दादासाहेब पेशव्याला धरून आपल्या जबळ हजर करूं.

अह०—शाबास माझ्या वीरहो, असें तुमच्या सारखें दृढनिश्चयाचे आणि हिम्मत बहादुर असल्यावर काय होणार नाही त्या दादासाहेबाची कथा काय पण ह्या हिंदुस्थानातील प्रत्येक हिंदूला नामशेष करून टाकूं. (सुरूपखानाकडे व वजीराकडे पाहून) वजीर, सुरूपखान, झाला आतां ह्याप्रमाणें निश्चय. तेव्हां ज्यानें आनें आपापली तयारी करून हुशारीनें असावे.

सर्वसरदार०—ह्यांत याकिंचितही चूक होणार नाही.

अह०—ठीक आहे तर आजच्या दरबारचें काम पुरें झालें.

(चोपदार ललकारतात व पडदा पडतो.)

प्रवेश ६ वा.

स्थळः—सदर

आमंदराब पवार एकटाच उभा आहे असा प्रवेश होतो.

आनं०—दादासाहेबांची भेट तर झालीच. पण आतां माझ्या

त्या आनंदी-सुगुणे-ची भेट कशी होणार ! (अम्मळ विचार करून) हो, आतां हीच युक्ति योजावी. लढाईला सुरुवात झाली झणजे यवनी-वेशांतर करून अहमदशाह्या छावणीत शिरावे आणि मग आपल्या प्राणप्रियेचा शोध करून तिळा तेथून वेऊन यावे. (पुनःअम्मळ विचार करून) पण मी असें निघ वेशांतर केले आणि ते आमच्यातील मराठे वीरांस समजले तर ते माझी फारच विडंबना करतील. आणि जिकडे तिकडे छी, धू होऊन मला कोठे तोंड दाखविण्यासही जागा उरणार नाही. (थोडा वेळ थांबून) पण नाहीच. यावांचून माझ्या आनंदीची माझ्या सुगुणशाहीची भेट होण्याला दुसरा मार्गच दिसत नाही. बरं, मी झणतो कां, असें वेशांतर केले तर ते आपल्या लोकांना कसे कळण्याचा संभव आहे. काही नाही. उगीच मनांत भलभलत्याच कल्पना येऊन व्यर्थ कर्तव्य पराङ्मुख करितात. असो, हाच निश्चय कायम. पण अशा रीतीने आपण तिकडे जाऊनही कदाचित ती बाद-हाच्या अटकेंतच असली तर माझी तिची भेट कशी होईल ! पण ही शंका आपल्याला आधीच कशाळा पाहिजे. तेथे जाऊन जसा समय येईल तसें करितां येईल. बरं, बोलतां बोलतां बराच वेळ गेला, दादासाहेब पेशवे वाट पहात असतील तेव्हां आपण तिकडेच जावे.

(असें म्हणून आनंदराव पवार एका बाजूनें जातो तो दादासाहेब पेशवे, बांडे, शितोळे व इतर सरदार बसले आहेत असा पडदा उघडतो.)

राघो०—सरदार हो, आनंदराव पवारानें सांगितलेली हकीकत ऐकल्यापासुन मला तर असें होऊन गेलें आहे की; मी त्या अहमदशाह्या नरडीचा घोटा केव्हां घेईन. अर नीचा ! आमचे मराठे दीन होऊन तुझ्या हातांत सांपडले असतां त्यांची तूं निर्दयपणानें कत्तल केलीस काय ! आणि असें करितांना तुला मी हें मोठे शौर्याचें काम करीत आहे असें वाटलें काय ! अर असें शौर्य हातांत कांणें मरलेल्या अवलानाही शोभत नाहीं. बर असो, आतां तूं सावध रहा. हा राघोबा प्रतिक्रितांप्रमाणें तुझ्या ह्या दुष्ट कृतीचा सूड घेण्यास आला आहे. (इतर सरदाराकडे पाहून) बांडे, शितोळे, आपण ह्या शिखान, छांवर वेळ साधून एकदांच असा हल्ला केला पाहिजे कीं, आपल्याला

शरण आल्यावाचून दुसरी सोयच नाही, असे त्यांना वाटले पाहिजे.
(इतक्यांत आनंदराव पवार प्रवेश करितो त्यास पाहून इतर सरदार
त्याच्या मानाप्रमाणे बसण्यास जागा देतात.)

आनंद०—दादासाहेब, मी आपल्याला सांगावं असं नाही. ते अविध
विजयमदानें धुंद होऊन हल्ली फारच अविचारानं वागत आहेत. तेव्हां
आपण ह्या वेळेस थोडे साहस केल्यास आपल्याला या मुसंड्यांची
खोड तेव्हांच मोडून टाकतां येणार आहे. शिवाय अहमदशाहचै से.
न्याच्या तळ सिंधू नदाच्या काठी आहे हेही आपल्याला अनुकूल साध-
न झाले आहे. त्याच्यावर चालून जाऊन जर आपण त्यांना मेळ देऊ
मेळ हटवीत हटवीत मागे नेले तर पाण्यांत बुडून मेल्यावाचून त्यांना
दुसरी गतीच नाही.

राघो०—छे, छे; अशा रीतीने पेंचात आणून शत्रूला हताश
करणे हें खऱ्या शूर वीरांना योग्य नाही. त्यांनी शत्रूंना आपला शौर्य-
प्रताप तळवारीच्या जोरावरच दाखविता पाहिजे.

बांडे०—दादासाहेब क्षणतात हेंच खरें. नाहीतर कोठे फसवून
पाण्यांत बुडवून मार, कोठे कोणास किल्ल्यांत किंवा राजवाड्यांत को-
डून त्याला अग्नी लावून जाळून टाक. हें कां शौर्य ? असे कृत्य एखा-
द्या सामान्य मनुष्यालाही करितां येणार आहे.

आनंद०—आहो, बांडे कौरवांनी पांडवांना लाक्षागृहांत जाळण्याचा
प्रयत्न केला होता मग आपणच तसें केले तर त्यांत काय दोष ?

राघो०—मग यान्हिले लोक कौरवांची स्तुति करितात कीं काय ?
आणि आनंदराव तुमची मनोदेवता तरी कौरवांनीं तें कृत्य करून मोठें
शौर्य गाजविलें व वीरपुरुषाला उचित असेच कर्म केले असे सांगतें
काय ? अहो, त्याला कोणीही कपटच क्षणतः तें धर्म युद्ध नव्हें.

आनंद०—दादासाहेब नीति आणि राजनीति फार निराळी आहे.

राघो०—असले तसें, पण मी तरी त्याप्रमाणे वागणारा नाही.
मी आपले शौर्य बाहुबलावर व असिंधारेवरच गाजविणार आहे.

बांडे०—मीही पण असेच करणारा आहे.

आनंद०—आणि आमच्यांत तसें सामर्थ्य नाही, असें कां समजता

आनंद०—हो, हो; दादासाहेबांनीं असंच करावं. पाहिजे तर एका बाजूवर मी हल्ला करून त्यांची दाणादाण करून टाकतो.

राघो०—कशाळा पाहिजे असें करावळा ! मीच तें सर्व करीन.

बांदे०—आपल्याला तसें करतां येईल, नाही असें नाही; पण आम्ही सगळीं कीं, एकानें व दोन कामें करण्याकडे तीं निरनिराळीं झालीं तर बरीं.

राघो०—ठीक, तसें कां होईना.

आनंद०—मी दक्षिणेच्या बाजूनें त्यांच्यावर चाल करून जातो आणि दादासाहेबांनीं माझे मागोमागच जोरानें हल्ला करावा, सगळे अहमदशहास आपल्याला लवकर गाठतां येईल.

राघो०—बांदे, तुझी पूर्वेच्या बाजूनें वजीर शहाबडीखान याच्यावर चाल करून जावें. आणि (शिताळ्याकडे पाहून) शितोळे, तुझी अग्नेय दिशेनें आपला मारा चालूं करावा. मी व आनंदराव पवार पश्चिमेच्या बाजूनें हल्ला करण्यास सुरवात करितों.

शितो०—ठीक आहे. सरकारचा जसा हुकूम होईल तशी कामगिरी बजावण्याचें काम आमच्याकडे.

राघो०—मग उठा, ज्या तर शिवाजी महाराजांचें नांव, व बाळा आपापल्या तरबारीस हात, आणि सणा हर हर महादेव.

(सर्जन उभे राहून शिवाजी महाराजांची जय व हरहर महादेव सगून ओरडतात.)

राघो०—चढा निवा माझ्यामागे वायुवेगानें सगळे निमिषार्धीत जाऊन त्या शिष्टांच्यावर हल्ला करूं. (असें सगून राघोबादादा पुढें व त्याचे मागे आनंदराव पवारशिवाय सर्व सरदार हरहर महादेव म्हणत व बंदुकांचे बार करीत निघून जातात.)

(आनंदराव पवार पुढें येऊन)

आनंद०—झाली, येथपर्यंतची सर्व तयारी ठीक झाली. आतां आपण यवनीवेशांतर करवें (आपल्याजवळील यवनी वेश काढून यवनी वेश घेतों) हं, हेंही आटोप ठेच. बरं मी सगळीं आपल्याचा अहमदशहाच्या छावणीत शिरून माझ्या मनमर्णाचा शोध काढण्यास काम अहमद येणार आहे ! (थोडावेळ थांबून विचार करतो.) छे, काही

च नाही. माझा असा वेश असल्यावर त्या मुसंड्यांत वाटेक तेथे संचार करण्याची मला मोकळीक आहेच. ठीक आहे आतां आपण प्रथम हल्ला करून थोडीशी गडबड उऱ्याच एकदम गिळ्यांत जाऊन मिळावें आणि करावा आपल्या प्रियतमेचा शोध. (इतक्यांत हरहर महादेव झणून मराठे वीर ओरडतात व बंदुकांचे चार होतात.) काय, हल्ला करण्यास सुरुवात झाली वाटतं. चला आपणही आरलें काम बजाविलें पाहिजे. (असें झणून आनंदराव पवार एका बाजूनें जातो. तो दुसऱ्या बाजूनें अहमदशाहा व त्याचे सरदार वगैरे गडबडीनें प्रवेश करितात.)

आनं०—ह. आटे मगाटे, चला करा आत उद्यत तयारी आणि सांभाळा आपापली ठिकाणे. कोणीही गडबडू नका, धैर्य सोडू नका किंवा उगीच धाईही करू नका. त्या मगाड्यांना अचानक पेंचांत गाडून या उडवून त्यांची कत्तल !

बाजी०—आपण सावधगिरांनेच होतो. झणून ठीक झालें. नाहीतर मराठ्यांनी हा अचानक चाला घातला असतां, तर आपली दाणादाण उडून गेली असती.

अह०—आपल्याला मराठ्यांकडची बातमी हा सुकपखानांनी दिली झणून आपल्याला आपली व्यवस्था करितां आमी. झावडत आपण त्यांचे उपकार मानिले पाहिजेत.

सुर०—माझे उपकार मानण्याचे कांहींच कारण नाही, तें माझे कर्तव्य होतें आणि तें मी केलें.

(पड्यांत पुन्हा हरहर महादेव झणून ओरडतात व बंदुकांचे चार होतात. ते ऐकून)

अह०—(सर्व सरदारांकडे पाहून) सांभाळा माझ्या शूर मर्दानो ! आले ते मराठे ! चला करा हल्ला जागन ! बोटा दीन ! दीन !

(असें झणून अहमदशाहा व सर्व सरदार जाऊ लागतात मी मगाटे वीर प्रवेश करून हरहर महादेव झणून ओरडत त्यांच्या पाठोपाठ जातात, इतक्यांत एका बाजूनें आनंदराव पवार प्रवेश करितो.)

आनं०—साबास माझ्या शूर मराठ्यांनो ! पहिल्याच हल्लाचात त्या शिस्तानष्टांना दे माय धरणी ठाय करून टाकले ! धन्य धन्य आहे तुमची ! (थोडा वेळ विचार करून) नर आतां आपण गिळ्यां-

च्या सैन्यात प्रवेश करावा. (असें झणून जाऊं लागतो तोंच मुसलमानांनी सभ्दाराचा वेश घेतलेली सुगुणा प्रवेश करिते.)

सुगु०—(वेशांतर केलेल्या आनंदराव पवारास पाहून.) हा मुसलमान सरदार मराठ्यांच्या बाजूनें इकडे येत आहे हें काय वरं असावं. (अम्मळ विचार करून) मला वाटतं हा अहमदशाहाचा हेर असून तो मराठ्यांकडील बातमी घेऊन येऊन बादशहाला जाऊन कळविणार आहे. (थोडसा रागाचा आवेश येऊन) भरे मुर्गड्या, असं आहे काय ! पहारें आतां तूं मराठ्यांकडील बातमी गिळचान करी पोचवितोस तें !

आनं०—(मुसलमानांनी वेश घेतलेल्या सुगुणेस पाहून) हा नीच शिखानष्ट एरुटाच कुठं चालला आहे वरं ? त्याच्या हा प्राण्यांत काहीं तरी गुप्त हेतु असेल. वरं आतां आपण याला विचारवंच. (पुढें होऊन सुगुणेजवळ येऊन) अहो, बडे खा साहेब, आपण इकडे एकटेच कोणीकडे चालला आहे ?

सुगु०—(स्वगत) झाला मी कोठें जात आहे हें विचारण्याचें कारण काय वरं असेल ? कांहीं असो, आपण कांहीं तरी उडवाउडवी करून याचा खरपूस सभाचार घेतलाच पाहिजे. (उचड) कोणत्या कामाकरितां झणजे विचारता काय ! आपण ज्या कामासाठीं जाऊन आलांत तेंच काम मलाही करायचं आहे.

आनं०—(स्वगत) हा खा साहेबांना मी बादशहाच्या कांहीं कामाकरितां गेलों आहे, असंच वाटत आहे. तेव्हां तें काम कोणतें तें त्याच्याचकडून युक्तीनें काढून घेऊं; झणजे हा कोणत्या कामासाठीं जात आहे तें समजेल. (उचड) काय, काय सांगा, अहमदशाहाच्या कोणत्या कामाकरितां मी येथें होतों हें तुमाला माहीत आहे ?

सुगु०—हो, हो; सांगू कां तुम्ही काय कामगिरी करून आला आहात तें ?

आनं०—सांगा, सांगा पाहू ?

सुगु०—आहो, मला माहीत नाहीं कां, तुम्ही मराठ्यांकडील बातमी आणण्यास गेला होता हें. जमं कांहीं तें चोरूनच राहणार. माझाला सा-

शितळ तर कांहीं बिचोडळ वाटतं ! आपल्या आपल्यांत सुद्धां विश्वास नाही आ !

आनं०—(स्वगत) मला हा हेर समजत आहे हें ठीक आहे आणि हाही तें काम करण्यास निशाला आहे झणून मी जें अनुमान केले तेंही खरेंच होते आहे. असो, मी जरी आपल्या स्वतःच्या कामांकरितां असा बेश घेतला आहे, तरी आपल्या गातृभूमीचें व जातिबांधवांचें काम आपणांकडून होईल तितकें केलेंच पाहिजे. आतां हा आमची बातमी तिकडे कळविणार आहे काय ? व मी ह्या नीचाळा तसें करण्याला जिवंत सोडीन काय ? (अमळ विचार करून) हो हीच युक्ति करावी. (उबड) ऐकून तुम्हीही हेरांचेंच काम करीत अहां झणायचें कांहीं हरकत नाही. तुम्ही अशा नीच बेशांनी येऊन आमच्याकडील बातमी घेऊन परत जात असतांना मी जिवंत सोडीन असं कां वाटतं तुझाला ?

सुगु०—(आपल्याशीं) ह्यानं तर माझं बेशांत ओळखलं वाटतं, हरकत नाही. मलाही त्याला जिवंत सोडूनये अशासाठी कांहीं तरी कारण पाहिजेच होतं. (उबड) आणि तूंही आमच्याकडील बातमी घेऊन जात असतांना माझ्या हातून जिवंत सुटून जाशील अशी कां आशा बाळगतो आहेस ?

आनं०—पहातों आतां कोण कोणाला जिवंत सोडतो तें.

सुगु०—पहा आतां माझा पराक्रम (असें झणून कमरेची तळवार काढून हातांत घेते.

(तोंच आनंदराव पवारही आपली तळवार उपसून एकमेक एकमेकांवर धावून जातात व एकमेकांचे हातवारे होऊन सुगुणेच्या तळवारीचा वार आनंदरावास लागून तो घायाळ होऊन पडतो.)

आनं०—हाळं, आटोपलं आतां सगळं. माझे सुगुणे—आनंदी, आतां तुझी भेट कशाची ! आणि सुटका तरी कशाची !! नशीब तुझें आणि माझें.

सुगु०—(स्वगत) कांय हा आनंदी आणि सुगुगा अशा माझ्या.

बोडे ! आहो, बेल आली तर आपल्याकडो एकही वीर आपला पराक्रम, आपले शौर्य आणि आपले युद्धनैपुण्य दाखविण्यास कमी करणार नाही. पण आमचं झगणं इतकेंच की, होता होईल तों असा आणीबाणीचा प्रसंग आणू नये. युक्तिप्रयुक्तोने जेवढे काम होईल तेवढे बरे.

राघो०—आनंदराव, कोणत्याही सेनानायकाला तसें तर केलंच पाहिजे. उगीच अविचाराने भलतेंच करून कसं चालणार आहे. मात्र तसें करिताना शूर वीराना कोणी अपवाद देतोंच, असें माचरण करू नये झगजं झालें.

आनंद०—दादासाहेब, आपण झगतां तें सर्व आक्षी जागत आहों. (इतक्यांत अहमदशहाच्या बातमीवर पाठाविलेला हेर प्रवेश करून दादासाहेबास मुजरा करितो.)

हेर०—श्रीमंत, अहमदशहानें आपली कडेकोट तयारी करून आगव्याशीं सामना देण्या करिता तो सिद्ध झाला आहे. तेव्हा आपणही आतां बंदोबस्तानें राहून त्याजवर हल्ले करण्यास लाग्तावे, असें मला वाटतें.

राघो०—कायरे अहमदशहानें आपल्या सैन्याच्या तुकड्या कशा केलेल्या आहेत आणि त्याजवर कोण कोण सारदार नेमिले आहेत हे कांहीं समजतें आहे काय ?

हेर०—हो, हो; मी तो सर्व तपास काढून आणिला आहे. त्यानें आपल्या सैन्याचे चार भाग करून सुजाउदवल्याकडील कोणी एक सरदार त्याजकडे आलेला आहे, त्याला दक्षिणेच्या बाजूवर नेमून एक भाग त्याच्या ताब्यांत ठेविला आहे. दुसरा भाग वजीर शाहाबलीखानाकडे ठेवून पूर्व बाजू संभाळण्याची व्यवस्था केलेली आहे तिसरा भाग इतर सरदारांकडे ठेविला असून उत्तरेची बाजू दाबून धरण्याचें काम त्याजकडे सोपविलें आहे आणि चवथा भाग त्यानें आपल्याकडे ठेवून तो सर्वांच्या मध्यभागी राहणार आहे व समय येईल तेव्हा आपल्यावर हल्ला करणार आहे.

राघो०—ठीक आहे. अहमदशहा, तूं कितीही कडेकोट बंदोबस्त केंद्र असल्यास तरी हा राघू क्षणार्धांत तुझ्या सर्व सैन्याची दाणादाण

करून तुला रसातळाळा पोहचवील ! (सर्व सरदारांकडे पाहून) धीर हो, आतां उशीर कशाळा. चला चाला आपापल्या समशेगीस हात ! आतांच तुमच्या खऱ्या कर्तव्याची परीक्षा आहे. ह्याच वेळीं मराठ्यांचा प्रताप सा शिखानष्टांना दाखविण्याचा समय आहे आणि आपला राष्ट्राभिमान, स्वजात्यभिमान स्वकुलाभिमान जागृत ठेवून आपल्या नांवाला लागत असलेला कलंक साफ धुवून पोर्णिमेच्या निर्मळ चंद्राप्रमाणे धवलकीर्ति संपादण्याला हाच प्रसंग योग्य आलेला आहे. तुमच्यांतील एकानें जरी कच खाल्ती तरी ही सर्व संधी फुकट जाऊन अखेरीस, पेशव्यांना—नव्हे मराठी राज्याचे संस्थापक शिवाजी महाराज ह्यांना अक्षय अशा काळ्या कुट्ट डबक्यांत तोंड दडवून बसण्याचा काळ येणार आहे. ह्यासाठीं “ मरा पण मारा ” ह्याच कृतीचा अवलंब तुम्ही सर्वांनीं केला पाहिजे. जर कोणी शत्रूस पाठ दाखवून परत फिरेल, तर सूर्याजी मालुसऱ्याप्रमाणें आपल्याच लोकांना आपल्याच हातांनीं यम समसदनास पाठवीन असें सांगण्याचा किंवा प्रत्यक्ष तसें करण्याचा प्रसंग मजवर आणू नका. मीं तर हाच निश्चय केलेला आहे कीं, एक अटमद-शहाचें मुंडकें श्रीमंत नानासाहेब पेशव्यांना दाखवून भाऊसाहेब व विश्वासराव ह्यांना मारल्याच्या पुरा सूड उगवीन, नाहीतर भाऊच्या व विश्वासाच्या भेटीस तरी जाईन.

बाहे०—दादासाहेब, आपण भलतीच शंका मनांत आणू नका. आलीही आपल्याप्रमाणेंच निश्चय केला आहे. आमची तर अशी उमेद आहे कीं, पहिल्याच हल्ल्यास त्या अहमदशहाला धरून आणून आपल्यापुढें हजर करूं,

राघो०—नाहीं, नाहीं तें काम तुमच्याकडे ! तें माझे मलाच वाजाविलें पाहिजे. भाऊ आणि विश्वास ह्यांना मारल्याचा सूड अहमदशहाच्या नरडीचा घोंट घेऊनच मी उगावेणार आहे.

शितो०—तर मग आपण गिलक्यांची जी बाजू कच खाईल असें दिसत तिकडेच चाल करून जावें, क्षणजे अहमदशहा त्या बाजूस मदतीस येईल आणि आपल्याला आपला इष्ट हेतु सिद्धीस नेता येईल.

च नांवांने हाका मारून काय झणत आहे. आनंदराव पवाराकडे निखून पाहून) काय ह्यांचा चेहरा तर माझ्या प्रियकरासारखाच दिसत आहे, संशय कशाळा. विचारावंच ह्यांना. (उघड) काय आपण आनंदराव पवार आहात काय !

आनं०—(दुःखाने) असेन मी आनंदराव पवार असेन, पण आतां त्याचं काय करायचं आहे. आतां तूं मराठाच आहेस झणून सांगतो कीं, माझं रोकं येथल्या येथेच धडापासून वेगळं करून टाक. आणि ही बातमी आपल्या कोणाही मराठेवढादगाजवळ बोलूं नकोस.

सुगु०—(आनंदरावास चांगलें निखून पाहून व पूर्ण ओळखून) हायरे माझ्या प्रियकरा, (असें झणून घट्ट मिठी मारते.)

आनं०—हा काय चमत्कार ही माझी लाडकी आनंदी सुगुणा कीं काय !

सुगु०—(दुःखाने) प्रियकरा, हीच ती दुष्ट अभागी सुगुणा. मजसारखी पापिणी ह्या जगास दुसरी कोणीही नसेल. हा दुष्ट, आपल्याच हातानं आपल्या प्राणपतचा घात ! देवा असं करण्यापेक्षा त्यांच्याच हातानं माझा इधं अंत केला असतास तर काय वाईट झालं असतं.

आनं०—माझ्या सुगुणे—आनंदी, तूं काही घाबरूं नकोस. मला विशेषशी जखम झाली नाही. मी हा निय बेश बेतळा आणि तो आतां आमच्या मराठेवढादगांना समजून माझी छी, धू होईल झणून पाशा अंत करून टाकण्यास सांगितलं होतं पण, आतां तूं आहेस तेव्हा मला काही काळजी राहिली नाही.

सुगु०—कसंही असलं तरी माझं हें कृत्य तुझ्याचंच झालं. ह्या अपराधा—

आनं०—नाही नाही, हात तुझा अपराध कांहीच नाही. मी शुद्ध बुद्धीनें जें हें वेशांतर केलें त्या अपराधाचें परमेश्वरानें मला हें प्रायः-क्षित दिलेलें आहे. हे दीनदयाळा, मी मसतें वेशांतर केलें तर अंशां गेतांनें मला त्याचा दंड मिळाला, मग जे घर्मांतर करीत असतील माना तूं कोणता मयंकर दंड ठेविला असशील. (सुगुणेस चुटेशून)

असो, आतां ह्या समयाला येथें अधिक वेळ दसण्याची सोय नाही. कारण ते पहा गिलच्याकडाला वीर त्यांची दाणादाण साध्यानें इकडेच पळत येत आहेत तर मला येथून लवकर घेऊन आपल्या छावणीत चल.

मुगु०—ठीक आहे, चला तर आपण (असें झणून आनंद-राव पवारास उठवून हलके हलके एका वाजून जाते तो अहमदशहा व दुसरे एकदां सरदार दुसऱ्या वाजून प्रवेश करतात.

अह०—(घाबरल्यासारखे करून) हिमतरा, चला, पळा लवकर ! आतां ठीक गति नाही. तो दादासाहेब पेशवा माझा कंठनाळ चिरून रक्तपान केल्याशिवाय खास रहात नाही.

हिमतरा०—हुजूरनीं असें भिण्याचें कारण नाही. मराठे किती जरी चवताळले असले, तरी आपण थोडेसें धैर्य धरले तर आपल्याला फसे मिळाल्याचाचून राहणार नाही.

अह०—फसे ! आहो, आतांफ से कशाची ! (वाजूस पाहून गड-नदीनें) हं, पळा पळा, तो पहा दादासाहेब इकडेच येत आहे. (असें झणून सर्व पळून जातात. तोंच राघोबादादा व कांहीं सरदार प्रवेश करतात.

राघो०—(जोरानें प्रवेश करून) शाबास माझ्या वीरांनो, तुम्ही आपल्या आजच्या कृतीनें आपले नांव आर्यभूचे सत्पुत्रांत गावून ठेविलेंत ! धन्य आहे तुमची ! तुम्ही जर मघाच जोरानें हल्ला केला असता तर माझा इष्ट हेतु तेन्हांच सिद्धास गेला असता. असो, आतां सर्वोनीं एकदांच अशी चाल करून गेले पाहिजे की, त्याससे ते शिखानष्ट सैरावैरा धांवत सुटले पाहिजेत किंवा आपल्याला शरण तरी आले पाहिजेत.

एक सरदार०—ते आपल्याला पाठ दाखवून पळू लागले की, त्यांच्या पाठीवर चाल करून जाऊन एकसहा त्यांची कत्तल उढाविली पाहिजे.

राघो०—छे, छे, असें करू नका ते पळून जाऊ लागले तर त्यांना सुशाल पळून जाऊया, आणि शरण येतील त्यांना कैद करून चांगल्या बंदोबस्ताने ठेवा. निष्कारण रक्तपात करू नका. मला त्या

सर्वांचे प्राण घेण्याची मुर्तीच इच्छा. नाही. फक्त त्या अहमदशहाचा कंठ चरचर चिरून माझे हात लाल झालेले मी पाहिले झणजे माझ्या आजूच्या व विश्वासाच्या मृत्यूचा मी सूड घेतला असे म्हणून वर आहे आतां जास्त वेळ घालविण्यांत अर्थ नाही. चला निघा बायू-वेगाने ! झणा हय्हर महादेव ! करा शिवाजी महाराजांचे स्मरण ! (असे म्हणून सर्व सरदारांसह हरहर महादेव म्हणून ओरडत निघून जातात. आत बंदुकांचे नार होतात व बोळो दीन ! दीन ! व हाणा हरहर महादेव ! असा एकच रणघोष होतो. इतक्यांत एक रजपूत सरदार प्रवेश करून रंगभूमीवरून दुसऱ्या बाजूस जातांना)

रजपूत - -हं, हं; दादासाहेब, हे काय ! आपण ब्राह्मण असून रक्तपान करता की काय ! (असें झणून जात जाऊन रक्तानें हात व कपडे लाल झाले आहेत अशा दादासाहेबास घेऊन येतो. तो काहीं सरदार येतात, त्यांचेकडे पाहून)

राघो०—झाळी, झाळी माझी प्रतिज्ञा पुरी ! वीरहो, आपण आज मराठ्यांच्या नांवाला लागत असलेला कलंक साफ धुवून काढून आपल्या विमलकीर्तीचा ध्वज भूमंडळावर फडकविळात ! धन्य ! धन्य तुमची ! तुमचा हा पराक्रम पाहून आपल्या राज्याचे संस्थापक शिवराय, मराठा राज्याचा अभिमान वाहणारे आमचे वडील, तसेंच स्वधर्माची, स्वराष्ट्राची व स्वकीर्तीची उन्नति करून इच्छिणारे भाऊसाहेब, विश्वासराव आणि रणशूर तानाजी व सूर्याजी मालुसरे, बाजी देशपांडे, जनकोजी शिंदे, इत्यादींकांचे तळमळत असलेले आत्म्यांना स्वर्गलोकीं आनंद होऊन ते प्रेमानें तुमचेकडे पहात असतील ! असो, माझ्या क्रोधाचे आवेशांत ब्राह्मणांना अनुचित असें स्तूपानाचें काम मजकडून होत होतें पण (रजपूत शिपायाकडे पाहून) तुम्ही मठा त्यापासून पराङ्मुख केले, याबद्दल हें ध्या तुम्हाला बक्षीस (असें कणून गळ्यांतील पेंढें त्याला देतो व पुनः सर्व सरदाराकडे पाहून) ठीक आहे, आतां आपल्याला ज्या दयाघन परमेश्वराचे कृपाप्रसादानें विजय प्राप्त झाला, त्याचे नांवानें करा त्रिवार जयघोष ! (असें कणून सर्व सरदारांसह हरहर महादेव असा जयघोष करितात. तो पडदा पडतो.)